महादेव [illegible] 3/16

॥श्रीसिद्धेश्वरी विजयते नत्वा शिवं शिवायुक्तं महादेवेन धीमता उपाध्युक्तिपत्रे व्याख्या भवानन्दगिरां स्फुटा इति॥ अनेन प्रकारेणोक्तोर्थः प्रयोजनायां
उपोद्घातलाभाय मिश्रैरुक्ताप्रयोजनायां ननु मूले यथाश्रुतयोजनयैव व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकव्यभिचारज्ञानसंपादकज्ञानविषयत्वस्योपाधौ ला-
भे प्रतियोगितानविधया स्वज्ञानजन्यस्वाभावज्ञानप्रयोज्यव्यभिचारज्ञानाभावसंपादनद्वारा व्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वस्यार्थतो लाभेन व्याप्तिनिश्च-
यप्रयोजकत्वरूपोपोद्घातलाभे मिश्राणामप्रयोजनानुसरणमफलमिति चेन्न तथा सति घटादेरपि व्यभिचारव्याप्यत्वग्रहे तादृशज्ञानविषय-
त्वसंभवेन निरूपणीयतापत्त्या तद्व्यावृत्तोपोद्घातलाभायाप्रयोजनानुसरणस्य फलत्वात् एतेन व्याप्तिनिरूपणानंतरं व्याप्तिरूपैकसंबंधिज्ञानात्त-
निश्चयप्रतिबंधकव्यभिचारज्ञानसंपादकज्ञानविषयत्वेन स्मृतस्योपाधेरुपेक्षानर्हत्वेनोपेक्षानर्हतावच्छेदकतादृशज्ञानविषयत्वरूपप्रसंगेन य-
थाश्रुतयोजना ~ म्येनोपाधिनिरूपणसंभवेऽप्रयोजनाक्लेशेनोपोद्घातानुसरणमपि मिश्राणामफलमिति शंकापि निरस्ता तथा सत्युक्तरीत्या घटा-
देरपि निरूपणीयतापत्तेः न चाप्रयोजनायामपि कथं घटादिव्यावृत्तोपोद्घातलाभः व्यभिचारे उपाधिव्याप्यत्वग्रहे व्यभिचारज्ञाने सति उपाधिज्ञा-
नस्येव व्यभिचारे घटादिव्याप्यत्वग्रहे व्यभिचारज्ञाने सति घटादिज्ञानस्यापि संभवादिति वाच्यं अप्रयोजनायां व्याप्याभूतव्यभिचारज्ञानस्य व्याप-
ज्ञानविषयव्यापकीभूतोपाधिज्ञानजनकत्वलाभेन तत्सोपाधौ व्यभिचारव्यापकतालाभेनोपाध्यभावस्य व्यापकाभावविधया व्याप्तिनिश्चयविषय- या१

व्यभिचाराभावरूपव्याप्तिसंपादकत्वाभेनोपाधेश्च स्वज्ञानजन्यस्वाभावज्ञानेन व्यापकाभावे संयेत्तिद्वाराव्याप्यव्यभिचाराभावरूपव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्व
स्यार्थतो लाभे नैतादृशप्रमाणस्य व्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वरूपस्य घटादिव्यावृत्तो पोद्घातस्य लाभसंभवात् न चोक्तरीत्या घटादिव्यावृत्तप्रसंगे नैवो
पाधिनिरूपणासंभवेपि आरणातमरिणागे किंबीजमिति वाच्यं अन्यथा योजनाया आवश्यकत्वेंतरंगस्योपोद्घातस्यैव संगतित्वसंभवे बहिरंगप्रसंगपरित्याग
स्यैवोचितत्वादिति मिश्रनिगर्वः आमाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आहन्यामीति असंगतत्वादिति उपाधिज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चयाप्रतिबंधकत्वादिति भावः उपोद्घा
तस्य मिश्रसंमतो योद्घातस्य ननु यथाश्रुतयोजनया व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकव्यभिचारज्ञानसंपादकज्ञानविषयत्वरूपप्रसंगस्यैव लाभेन तस्योक्तरीत्या घ
टादिसाधारण्यात तस्यापि निरूपणीयतापत्तिरत आह तत्सर्वथेत्यादि केचित्तु उपाधिसंदेहे न सर्वत्र व्यभिचारसंदेहसंभवेन व्याप्तिनिश्चयो दुर्घट इति
कारणाभावादनुमानमप्रमाणमित्युक्तवंतं चार्वाकं प्रति कार्यादिकस्य कारणाधीनस्य उपाधितानस्य तदधीनव्यभिचारज्ञानस्य चासार्वत्रिकत्वात्तदभावदशा
यां व्याप्तिनिश्चयो न दुर्घट इत्युत्तरितं तत्र सर्वमुपाधिनिरूपणं विनापि निर्वहतीति यथा श्रुतमूलस्वरससिद्धोपोद्घातसंगतिर्न संभवति अन्यथा योजनया
मिश्रोक्तोपोद्घातसंगतिरपि कल्पनागौरवादिदोषग्रस्तेत्यालोच्य दीधितिकारेण प्रसंगसंगतिपरतयोपाधिज्ञानादिसाधारण्यसंभवावतारणमिति विवदंति दीधितौ निरूप
यितुं निरूपणां कर्तुं धात्वर्थनिरूपणे द्वितीयांतार्थस्योपाधिकर्मकत्वस्यान्वयः आह प्रसंगानुकूलं पूर्वं निरूपितव्याप्तेः स्वनिश्चयाभावप्रयोजकीभूतव्यभिचारज्ञा

नकारणाज्ञानविषयत्वरूपंसंबंधमुपाधावाहेत्यर्थःसोपाधौसिद्धिकर्मत्वसिद्धिकरणत्वरूपसाध्यत्वसाधनत्वयोर्नसंभवइत्यतआहव्याख्यायांसाध्यत्वेतिव्याप्यत्वे
तिअल्पाच्तरत्वाद्व्याप्यत्वस्यपूर्वनिपातःउक्तरूपसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विवक्षितादिवेकेनव्याप्यत्वव्यापकत्वयोःपर्यवसानादितिभावःअभिमानस्यभ्रमस्यविशेषणा
त्वइतिउपलक्ष्यतावच्छेदकरूपाज्ञानादन्यस्यगणस्यउद्देश्यतापत्त्योपलक्षणत्वासंभवादितिभावःसर्वत्रनियमेनाभिमानकल्पनान्नदोषइत्यतआहसाध्यतावच्छे
कादीनामिति आवश्यकत्वइतिअन्यथासर्वस्यैवयत्किंचिदभिमानविषयत्वेनाभिमतानांतस्याव्यावर्त्तकत्वापत्तिरितिभावःदीधितौसतत्रेतितदवच्छिन्ननिरूपितस
तदवच्छिन्ननिष्ठस्यव्यभिचारस्योन्नायकइत्यर्थःएकस्यैवरूपपदस्यप्रकारसंबंधोभयपरत्वमित्याशयेनाहव्याख्यायांएकप्रकारेणेति नचात्राभेदस्यतृतीयार्थत्वेएकसं
बंधेनेत्यत्रान्वयःअवच्छिन्नत्वस्यतृतीयार्थत्वेचएकप्रकारेणेत्यत्रान्वयइतिवाच्यं भेदाभेदसाधारणघटितत्वस्यतृतीयार्थत्वेनोभयत्रान्वयोपपत्तेःअभिमानघटितत्व
व्याप्तत्वलक्षणासाधारण्यायाहधूमवानितिअप्रसिद्धेरितिअसंभवादित्यर्थःव्यभिचारित्वाव्याप्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपाधिव्यापकाभावरूपानौपाधि
कत्वंविहाययावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वपरिग्रहेणाम्भोव्याप्रयोपयादनैर्बीजमाहधूमवान्वन्हेरित्यादितत्सामग्रीरूपोपाध्यभावघटितंनिरुक्तोपा
ध्यभावरूपानौपाधिकत्वज्ञानंयावदुपाधिव्यापकेसाध्ये अत्रानौपाधिकत्वशरीरेसाध्यव्यापकत्वस्यैवनिवेशोदीधितावव्यापकत्वनिवेशःप्रकृताभिप्रायेणउपा
धेःसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वेसाध्यस्योपाधिव्याप्यत्वपर्यवसन्नेउपाधेरेवसाध्यत्वादितिध्येयंयावत्त्वव्यभिचारीसाधनेोपाधित्वांतरपरित्यागेबीजमाहयावत्

व्या० पं०
२

व्यभिचारित्वादिनाऽऽरूपेतिव्याचष्टेव्यभिचारित्वादिरूपेणेत्यर्थः अन्योन्याश्रयमुपपादयति धूमनिष्ठत्वादिनेति तत्रापि यावदार्द्रेन्धनेसाध्यव्यापकत्वज्ञानेऽपि तन्निरूप
कत्वेति आर्द्रेन्धननिष्ठनिरूपकत्वेऽसत्यर्थः तद्व्याप्तीति आर्द्रेन्धनव्याप्तीत्यर्थः एवमग्रेऽपि तद्व्याप्तिनिरूपकत्वं धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं नान्योन्याश्रय इति यद्यपि अन्यो
न्याश्रये चक्रकेवान्योन्याश्रयोऽप्यस्त्येव तथापि स्वरूपस्य व्यवधानेऽन्योन्याश्रयः द्वयोर्व्यवधाने चक्रकं व्यवधानाभावे आत्माश्रय इति विवक्षा नेहाद्वैदेदसाशयेनेदं
मतांतरमिति। एतन्मते च व्यभिचारित्वाव्याप्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकोपाधिव्यापकाभाववत्वमेवानौपाधिकत्वं यत्रेति तथा चैतन्मते प्रकृते सर्वमेव व्याप
कत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वस्वरूपमिति भावः उपाधिव्यापके सत्युपाधिव्यापकाभावरूपानौपाधिकत्वशरीरांतर्गतोपाधिव्यापकत्वेऽसंभवादिति व्याप्तेर
प्रवेशादिति भावः उपाधिव्यापके साध्ये यावदुपाधिव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वशरीरांतर्गतोपाधिव्यापकत्वेऽप्रमादर्शेति तद्न्निष्ठत्वादिरूपेणेत्यर्थः
अपरिहारादिति व्याप्तिनिरूपकत्वरूपस्याद्वितीयव्यापकत्वस्य प्रवेशादिति भावः अत एव स्वमते प्रकृते सर्वस्य व्यापकत्वस्य व्याप्तिनिरूपकत्वस्वरूपत्वाभा
वदेव अप्रसार्थेति अनवस्थाया अन्योन्याश्रयस्य च दार्थत्वाभावादिति भावः दीधितौ अव्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमिति द्रव्यं सत्वादिसाध्यसद्धेतौ संयोगादीनां साध्य
व्यापकत्वं द्रव्यं गुणात्मे योभिधेयत्वादिसादिसद्धेतौ संयोगादीनां संयोगाभावादीसाधनव्यापकत्वं चेत्यर्थः उपपादयतुमिति उपपादनप्रकारं त्वासद्धेतौ नव्या
प्युपाधित्वसंपादनं सद्धेतौ चानुपाधित्वसंपादनमिति भावः आह अव्याप्यवृत्तित्वादावृत्तेः प्रतियोगित्वमाह व्याख्यायां तदधिकरणावृत्तित्वमिति वृत्तित्वेउपाधि

राम०
२

त्वासंभवादिति भावः अत्र जन्यं द्रव्यत्वादिसाध्ये गगनान्यत्वादेर्द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणगगनात्वाभावाद्यधिक २

वं

ताघटकसंबंधेसमान्वयः संबंधभेदेऽप्याधिताघटकसंबंधामसंबंधं आमासेरिति आर्द्रेंधनादेरपि वन्ह्यादिसमानाधिकरणार्द्रेंधनाभावाद्यधिकरणेकालादौ
कालिकादिसंबंधेनवृत्तितयासाधनाव्यापकेरणगगनादौसंबंधसामान्येनैवावृत्तितयासाधनाव्यापकत्वसंभवेनासंभवासंभवादव्याप्तेरित्युक्तं द्रव्यत्वाद्यभा
वेति नचसंयोगाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्यसंयोगेसत्वाद्द्रव्यसंयोगस्यसाधनाव्यापकत्वसंभवेद्रव्यत्वाद्यभावपर्यंतानुधावनमफलमितिवाच्यं द्रव्यगु
णादिसादौसंयोगीभावाधिकरणगुणावृत्तित्वस्यसंयोगेसत्वेनसाधनाव्यापकतापत्तात्तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्यैवनिवेशनीयतयासंयोगाभावा
धिकरणाद्यवृत्तित्ववतिसंयोगेसंयोगाभावमादायसाधनाव्यापकत्वासंभवात् नचैवंसत्तासमानाधिकरणसंयोगाभावाधिकरणाद्यवृत्तित्ववतिसंयोगे
सत्तासमानाधिकरणाभावाधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावो दुर्घटत्वः एवेनि वाच्यं व्यतिरेकिमात्रस्यैवतादृशगगनाद्यभावाधिकरणावृत्तित्वेनासंभवापत्त्यासा
धनसमानाधिकरणधर्मेणायत्किंचिदभावाधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावस्यैवनिवेशेनादोषात नन्वपाधिताघटकसंबंधेन तदधिकरणावृत्तित्वमुपाधिता
घटकसंबंधेतदधिकरणानुयोगिकत्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावरूपं वाच्यं तथा च जातिमान्भेयत्वादिसाध्यकगुरुत्वशीलास्तन्नाहेनाव्याप्तिरतआह एवमिति विशि
ष्टसत्वसगुणाकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वस्यगुणादाविति सत्तासमानाधिकरणविशिष्टसत्ताभावाधिकरणेसादिः नचोक्तदोषेणसाधनाव्यापकत्वशरीरेप्र
तियोगित्वस्यतदधिकरणावृत्तित्वस्वरूपत्वासंभवेपि साध्यव्यापकत्वशरीरेतस्यतत्स्वरूपत्वे बाधकाभाव इति वाच्यं तथा सति द्रव्यसत्वादिसाध्येपृथिव

भा॰ प्र॰
३

त्वम्पविशिष्टद्रव्यत्वाद्यवतियात्मेः तादृशत्वाद्यभाववतिपृथिव्यादौ विशिष्टस्यानतिरेकेण तादृशद्रव्यत्वादेर्वृत्तित्वेन साध्यसमानाधिकरणाभावाप्रतियो
गित्वात्स्वसत्तासमानाकरणाशुद्धद्रव्यत्वाद्यभावाधिकरणावृत्तित्वेन साधनाव्यापकत्वस्यापि सत्वात् प्रतियोगीत्वविशेषणं स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्ववि
शेषणं तदधिकरणाधिकरणाधिकरणात्मकस्य तदधिकरणवृत्तित्वासामानाधिकरण्यपरूपत्वेऽक्तदोषनिरासासंभवादाह तदधिकरणे ज्ञायमानमि
त्यादि तदधिकरणाइत्यस्याभावाधिकरणाइत्यर्थः यदधिकरणत्वमिति समानाधिकरणान्ननुज्ञाप्यमानत्वयोर्बोधकपदाभावात्कथं दृशाभिमतत्याह सम
न्नेति प्रतियोगित्वस्य स्वरूपतो विरोधित्वाभावादाह विरोधित्वं चेति अभावाधिकरणे यत्किंचिदधिकरणत्वं ज्ञाने प्रतियोगित्वज्ञानस्य विरोधित्वादाह या
दृशप्रतियोगित्वज्ञान इति नचैतदभाववत्ताज्ञानस्यैतदधिकरणत्वग्रहप्रतिबंधकतया प्रतियोगित्वज्ञानस्य कथं तत्प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं तद्धर्मावच्छिन्न
वत्ताग्रहे तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तस्यैव प्रतियोगिताज्ञानात्मकत्वात् एवं च यादृशप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञान
स्यानिरुक्तप्रतिबंधकता तत्वमिति पर्यवसितमिति ध्येयं यदधिकरणेऽभावाधिकरणे प्रतियोग्यधिकरणात्वेति स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकर
णत्वे स्यार्थः स्वं यादृशप्रतियोगिता तेन सममपि प्रतियोगित्वज्ञाने भावाधिकरणरूपान्तरेणाप्रतियोग्यधिकरणत्वग्रहे पि न दोषः फलितार्थ इति अत्र सं राम॰
योगप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानस्य गुणादौ संयोगात्वाधिकरणत्वग्रहप्रतिबंधकतया इष्टेचेतद्धताप्रतिबंधकतयाऽव्याप्तसत्वात् द्रव्यं गुणा[illegible]दिमादौ संयोग ३

नाप्राप्तिव्याप्ती एवमाश्रयासिद्ध्यादोषनिरासो ध्येयः अत्राभावाधिकरणविशेष्यकत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणत्वग्रहप्रतिबंधकतानिरूपि
तविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताश्रयीभूतं प्रतियोगित्वमिति निष्कर्षः तेन निरुक्तप्रतियोगित्वस्य न विशिष्टैकार्थरूपत्वानुपपत्तिरिति ध्येयं ॥ इदंबो
ध्यं अत्र साध्यसमानाधिकरणाभावेय यदधिकरणाधिकरणत्वं साधनसमानाधिकरणप्रतिबंधकाभावे च यदधिकरणाधिकरणत्वाभावस्तत्प्र
पाधित्वमित्याशयेनैव प्रतियोगित्वं चेत्यादिमूलसामंजस्ये दीधितिकारस्य विरोधित्वादिघटितलक्षणाकरणमसमंजसमेवेति प्रतियोगितावं
छेदकसंबंधेनेत्यादिनच निरुद्धानत्ववान्मेयत्वादित्यादौ विषयितासंबंधेन घटपाद्यव्याप्तिः विषयितासंबंधस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगि
वच्छेदकत्वाभावेन विषयितासंबंधावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यं प्रकारतादेस्तत्प्रसिद्धेः प्राचां विषयितादेर्वृत्त्यनियामकसंबंधस्याप्यभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वात् विशेषणात्पाद्यघटामतादेरेवोपाधित्वसंभवेन विषयितायाव्यापकत्वाघटकत्वे तेन संबंधेन घटादेरूपाधित्वानंगीकाराच्च यत्‌रूपाधिताघ
टकसंबंधसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वं साध्याधिकरणवृत्तिविशिष्टस्यानुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगित्वमे
वप्रतियोगित्वांतार्थ इति निष्कर्षः तेन कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन घटादावुभयाधेर्न संग्रहः कालिकसंबंधेनाद्वृत्तिगगनादेस्तादृशप्रति
योगित्वप्रसिद्धेरिति तन्विंत्यं स्वरूपसंबंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्वे निस्तारात् यत्र यत्र इत्यत्र तथा च हेतुः प्रमेयोविभुत्वादित्यत्र पक्षधर्मवह्निद्रव्यत्वावच्छिन्नप्र

समस्तत्वव्यापकमुमुक्तरूपवत्त्वविमुक्तावच्छिन्नसमस्तत्वव्यापकमात्मत्वंचासंकीर्णमुपाधिद्वयमितिभावः सर्वनामकार्येस्मिन्नादेशेऽभावप्रधानइतीति अत्रब
हुव्रीहिसमासनिष्पन्नपक्षेतरपदंपक्षेतरत्वपरंतुसमस्यमानेतरपदमितरत्वपरं अनन्वयापत्तेः तथाचपक्षपदस्यतात्पर्यग्राहकतयाइतरशब्द
स्यपक्षनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेलक्षणेतिभावः भावप्रधाननिर्देशाद्वेतितथाचपंचमीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नपक्षेतरपदस्यपक्षेतरत्वपरतयापक्षप
दस्यतात्पर्यग्राहकत्वेनभेदपरत्वेऽतेतरपदस्यपक्षभेदेलक्षणेतिमिश्रमतमेवसमीचीनमितिभावः सर्वनामकार्याभावइतिअर्थांतरसंकेतितसर्वादेःस
र्वनामत्ववारणायशक्यास्वार्थोपस्थापनएवसर्वनामत्वांगीकारादितिभावः असंगतंवृथाअर्थांतरोपस्थापनेपिस्वार्थातिरिक्तार्थोपस्थापनेपिअ
भिनाशक्यास्वार्थोपस्थापनसमुच्चयःसंभवादितिअन्यथालाघवेनजातिमात्रशक्यतावच्छेदकत्वहानिः द्विपदेपव्यादिपदेसर्वनामत्वानुपपत्तेरितिभावः
तथात्वेपिसर्वनामकार्यसंभवेपिनिषेधानुशासनेतिनबहुव्रीहाविसनुशासनेत्यर्थः नचैवंशक्तिप्रयोज्यार्थोपस्थापनेसर्वनामत्वांगीकारेतिसर्वापेत्या
दानुपसर्जनीभूतसर्वादेरपिसर्वनामत्वंदुर्वारमितिवाच्यं नबहुव्रीहाविमत्रबहुव्रीहिशब्दस्योपलक्षणतयासमासादिमुपसर्जनीभूतसर्वादेःसर्वनामत्वनिषेधोऽनु
शासनसिद्धइत्याशयात दीधितौपक्षमितरयतीसादितथाचेतरत्वरोतीसमर्थेतिजंतेतरशाद्योनरहत्समसमासांतप्रत्ययसतरमेवेदमितिसर्वादिगणांतर्गतत्वादेव
नसर्वनामत्वमितिभावः व्याख्यायामसंगतिरितिस्यपर्वतादिनिधर्मात्वस्याश्रयतद्रूपोपाधिनाघटत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपाध्यभावानामकत्वेत्या

दिःस्यादिति अथ यथा पर्वतेतरान्मत्वस्योक्तोपाध्यभावानात्मकतातादवस्थ्यापाताद् इति भावः अननुव्यापकताभावस्यैव गमकतया भावप्रधाननिर्देशोयम् अतेपि पर्वतेतरान्
त्वस्य निरुक्तोपाध्यभावानात्मकतया कश्चिद् इति अन्वयस्य ममत्वासंगतिरित्याशयेनाह भावप्रधानेति आवश्यकत्वे इति अथ यथा सर्वनामकार्यापत्तेरिति भावः पर
मार्थत्वेउपष्टंभकमाह हरीधितावत एवेति साधिस्मने नोक्तं एतत्कथं संगमनसाधुत्वमुपपादयति आख्यापांपर्वतेतरस्येति नचैवं तत्कमस्य उपाध्याभासनिरू
पणोअप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिपक्षेतरत्वादित्स्वयि अमूलग्रंथानुरोधात् भावप्रधाननिर्देशो पिमूलानिरोतइतिहृदि निधायाह हीधितौ सर्
यादिति इत्थंचकश्चिदिति पूर्वोक्तमतमपि सम्यगिति ध्येयं व्यापकाभावस्यैवेति यथा व्यापकासंताभावस्य व्याप्याभावगमकत्वं तथा व्यापकवदन्योन्याभावस्या
पि अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपतया तस्यापि साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितारूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वसंभवाद् इति भावः ननु लघोर्व्याप
कासंताभावत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकतया गुरोर्व्यापकवदन्योन्याभावत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकतया व्यापकवदन्योन्याभावस्य न व्याप्याभावगमकत्वं संभवतीसत आ २४
ह आश्रितेति गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वांगीकाराद् इत्याशयः मूलेऽनित्यत्वेप्येवेति अत्र पक्षेतरस्य वक्ष्यमाणगसासाध्यव्यापकताभावेन वस्तुतिव्याप्तेरभावेपि साध्यव्या
पकत्वात्मकदूषणोपयिकरूपज्ञानानतिव्याप्तिपरोयं ग्रंथ इति वक्तव्यः मान्यात्विनेदं सम्यक् तथा सत्युक्तरूपज्ञानानतिव्याप्तिविचारणाया अविशेषवराहनस्यानौचि
त्यात्तदोषाधीनज्ञानातिप्रसंगस्यैकेनापि प्रकारेणावारयितुमशक्यत्वाच्च किंतु पक्षेतरस्य साध्यव्यापकत्वे प्रमाणाभावाद् एव साध्यव्यापकत्वासिद्ध्या वस्तुतिव्याप्ति

परएवायंग्रंथः अतएव प्रगल्भेनापि साध्यव्यापकत्वेययोर्व्यतिरेक इत्यादिनियमरूपप्रथमाराससत्वान्नातिव्याप्तिरित्यभिप्रायेणो व्यतिरेक इत्याद्यग्रिमग्रंथो व्याख्या
तः नचैवंमूलेव स्तुगत्यासाध्यधर्मव्यापक इत्यादिनाज्ञानातिव्याप्त्युद्धारशंका या असंगतिरिति वाच्यं तस्याः पक्षे साध्यनिश्चयदशायामेव साध्यव्यापकत्व प्रमा
रासत्वेन वस्तुतिव्याप्त्युद्धारतात्पर्यकत्वादिति प्राहुः पक्षेतरव्यतिरेकस्यव्यर्थविशेषणतया साध्याभावासाधकत्वेन व्यतिरेके साध्याभावानुमानदूषकव्यर्थविशेष
णताराहित्य विशेषणतासत्वेन पक्षेतरातिव्याप्त्युद्धारपरो व्यतिरेक इत्यादिमूलग्रंथ इत्याशयेनाशंकते दीधितौ यद्यपीति व्याख्यापाव्यर्थविशेषणत्वंहीति व्य
भिचारावारक विशेषणाघटितत्वं हि व्यर्थः घटकविशेषणानि च वैयर्थ्यमिति यावत् तद्विशेषणानावच्छेदेन ताद्दशविशेषणघटित धर्मावच्छेदेन चकिंचित्करं अति
व्याप्त्युद्धारासंपादकं पर्वतांशस्य वैयर्थ्यं व्यभिचारावारकत्वरूप वैयर्थ्यं दीधितौ दोषाय प्रतिबंधायरूपं चागमकत्वं दूसनेनान्वितं तथा च साध्याभावानुमितिज
नकज्ञानप्रतिबंधकत्वरूप साध्याभावानुमानदूषकत्वस्य वैयर्थ्ये भावेन विशेषणाभावप्रयुक्त विशिष्टाभावसत्वाउक्तविशेषणेन न पक्षेतरातिव्याप्त्युद्धार इ
तिशंकातात्पर्यं व्याख्यायां अनुमाने तिसाध्याभावानुमाने स्पष्टः वास्तवे तीवास्तवत्वं च साध्याभावानुमानदूषकत्वरूप विशेषणानवच्छिन्नत्वं तत्याच के वे
नायाव्यतिरेके व्यर्थविशेषणतानन्तर घस्पत्वरूपविशेषणहानेन पक्षेतरातिव्याप्तिवारणपरो व्यतिरेक इत्यादिमूलग्रंथ इति समाधानतात्पर्यं व्यतिरेकनिष्ठ
अर्थविशेषणताभ्रमत्वस्य व्यतिरेकमिश्रेष ईश्वरत्वेना आवर्तकत्वे सत आह यद्व्यतिरेकत्वमिति वह्निमातादिशा कृहादि वृत्तित्वविशिष्टपर्वतेतरादावतिप्रसंगवारणा

यन्न जलह्रदपक्षकं नच स्वाघटेनेंधनाभाववत्त्वस्यैव धूमाभावव्याप्यतावच्छेदकतयाऽऽर्द्रेंधनव्याप्तिरिति वाच्यं इंधनाभावार्द्रेंधनाभावयोर्भिन्नतया भिन्नधर्मिकत्वे
नार्द्रेंधनाभाव [redacted] तस्यापि व्याप्यतावच्छेदकत्वात् अत्र साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकविशेषणाघटितस्वाभावकं यत्साध्यव्यापकत्वं
रूपत्वे सत्यतात्पर्यं तेन न विशिष्टैकार्थरूपत्वानुपपत्तिः विशेष्यसाध्यव्यापकत्वसार्थक्याय भेदप्रतियोगिकोटौ साध्यव्यापकत्वनिवेशः केचित्तु व्यतिरेकह्र
दादिमत्त्वं पक्षेतरस्य सत्त्वाति पक्षोऽव्यापकत्वरूपदूषकताबीजाभावादनुपाधित्वकथनेनातिव्याप्तिवारणापर्यंतत्वासंगतं दूषकताबीजाभावस्यालक्ष्यत्वनि
र्णायकत्वेनातिव्याप्तेरेवानुकूलत्वादित्याशयेनाशंक्य दीधितौ यद्यपीति गमकत्वे साध्याभावसाधकत्वे तथा वैयर्थ्यं दूषकताबीजाभावोपपादकवैयर्थ्यं निर्दे
शायनातिव्याप्तिप्रातिकूल्याय परंतु तादृशव्याप्तावानुकूल्यायैवेति शेषः तथापीति तथा च व्यतिरेकह्रदादिमत्त्वमुपाधीनामातिव्याप्तिवारणापरं किंतु व्याप्तिरेकेव्यर्थ
विशेषणानां मूर्तत्वरूपविशेषणादानेनातिव्याप्तिवारणापरमिति वदंति तन्न वास्तवपक्षस्वारस्यादिदोषग्रस्तत्वादुपेक्षणीयमिति दिक् प्रगल्भमतं व्यतिरेकह्र
दादिमत्त्वमुक्तविशेषणादानेन नातिव्याप्तिवारणापरं किंतु वक्ष्यमाणनियमवत्त्वात् साध्यव्यापकत्वोपपादनेन तादृशवारणापरमिति वदतः प्रगल्भस्य मतं ननु व्या
प्यस्य वचनं एवं व्यापकस्य ततः परमित्यादिप्राचीनोक्तं व्याप्याया अत्र यथाप्ते प्रथममुपन्यासस्तत्तो व्यापिकायातिरकव्याप्तेरित्यस्योविरोधेन कथमत्रैव परी
क्षेनोपन्यासः स्वतन्त्र आह व्याप्यवृत्तित्वातिरेकित्वमिति लभ्यं स्यादिति तथा च तस्य व्याप्यस्य संभवात् वैयर्थ्यापत्तिरिति शेषः नचात्रैव परीक्षेनोपन्यासेऽपि यथादी

भ.प्र.
६

क्व्याप्तोः कथं व्याप्यव्यापकभावलाभ इति वाच्यं यत्र वह्निस्तत्रैव धूम इत्यादेः धूमवत्त्वादेरिवापितत्वाभसंभवात् ननु अन्वयव्याप्तेः प्रतियोगिनिरूपितयाव्यति
रेकव्याप्तेश्च तत्प्रतियोगिकाभावनिरूपितया वैयधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावासंभव इत्यत आह हेतुतावच्छेदकरूपेणेत्यादि अवच्छिन्नत्वार्थक तृतीयान्त
द्वयस्य प्रतियोगित्वप्रतीत्यत्र समस्यान्तप्रतियोगित्वेऽन्वयः नञ्चात्र कर्मधारयोत्तरमत्वर्थीयोपस्थापनादत्राभावेति व्याप्यवृत्त्यभावे इत्यर्थः यद्धर्मावच्छिन्नेति यद्धर्म
साध्यतावच्छेदकं तत्संबंधेति साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः तद्रूपेति हेतुतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः तत्संबंधेति हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः व्यासर्पः पयोर्व्यतिरेक इत्यादि
नियमार्थः अत्र साध्यादिविशिष्टप्रतियोगित्वं तस्यापि व्याप्यवृत्तिरस्ति हेतुदिविशिष्टत्वस्य मारारीसाव्याप्यवृत्तित्वमात्रस्यैव व्यावर्तकतया यथासंनिवेशे वैयर्थ्याभावा
देव प्रतियोगित्वांतनिवेश इति चरमोक्तसाध्यादिरूपेव प्रथमतस्त्वव्याप्यवृत्तिमाह संयोगीत्वादिनाव्यभिचारस्थाररणायेतिव्यतिरेके प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशादि
साशयः कालिकादिसंबंधावच्छिन्नेति प्रतियोगित्वादिसमनेनान्वितं आदिनाव्यधिकरणासंबंधपरिग्रहः व्याप्यवृत्त्यभावेति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक
व्यतिरेकाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि तादृशावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति भावः ननु इदमत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकत्वस्य संयोगाभावे
सत्वात् व्यभिचार इत्यत आह संयोगाभावस्येति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादाह व्यधिकरणसंबंधेनेति संयो राम०
गादिनेत्यर्थः अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तृतीयार्थः व्याप्यवृत्तित्वाच्चेति तथा च संयोगस्य व्याप्यवृत्ति अधिकरणासंबंधावच्छिन्नसंयोगाभावप्रतियोगित्वा ६

व्यभिचारइतिभावःतथैवउक्तरीत्यैवदोषःव्यभिचारःनिरुक्ताभाववत्त्वावच्छिन्नव्याप्यतानिवेशफलमाह तथापीत्यादिनेति आदिनापर्वतेतरत्वहेतोर्म
हानसत्वादिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्यविषयितास्वसमानाधिकरणावह्निमत्त्वादिसंबंधावच्छिन्नपर्वतेतरत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
त्वस्यचपरिग्रहःतेनरूपभेदसंबंधभेदानुधावनस्योद्देश्यसिद्ध्यर्थत्वसंगतिः वन्ह्यभावव्याप्यत्वे वन्ह्यभावव्याप्यत्वज्ञाने उद्देश्यसिद्ध्यर्थंव्यतिरेकव्याप्त्य
भावेनान्वयव्याप्त्यभावसाधनसिद्ध्यर्थंतदानींव्यतिरेकव्याप्त्यभावज्ञानाभावेव्यतिरेकव्याप्त्यभावेनान्वयव्याप्त्यभावसाधनासंभवादितिभावः॥ तद्रूपेतितद्
र्मेतिपर्यंतःसंबंधभेदस्यचेति चकारेणरूपभेदस्यापिसमुच्चयः व्यापककोटौव्याप्यतावच्छेदकेरूपभेदसंबंधभेदानुधानस्योक्तरीत्योद्देश्यसिद्धिप्रयोजनकत्व
संभवेपिव्यापकतावच्छेदकेतदनुधावनस्यतत्प्रयोजनकत्वंनसंभवतीसतोव्यापककोटौव्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकयोरुभयोरेवतदनुधाव
नस्यप्रयोजनांतरमाह अन्यथेति व्यापककोटौव्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकयोःरूपभेदसंबंधाभेदाननुधावनेऽसमर्थःसंबंधादिनेतिआदिनाद्रव्यमा
त्रसमवेतत्वादिधर्मपरिग्रहःतेनरूपभेदानुधावनप्रयोजनलाभः व्याप्यत्वव्यापकत्वयोरिति यद्यप्येवमपिकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेय
त्वाभावस्यव्यभिचाराभावोपपादकद्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वंनसंभवत्येवतथापितादृशप्रमेयत्वाभावस्यतादृशद्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वसंभवात्स्वसमानाधि
करणद्रव्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यद्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वसंभवाद्युक्तंनदोषः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वंव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणं

म·प्र·
७

अर्थमेवस्यादिति तथा च साध्यसाधनयोर्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणार्थक्यार्थमेव व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदके वा खंडशाभावघट
करूपभेदसंबंधभेदानुधावनमिति भावः अत्राभावत्वेव्यापकतावच्छेदकत्वानुधावनमप्युद्देश्यसिद्ध्यर्थमेव तस्य व्यतिरेकव्याप्तिघटकतायास्सर्वसिद्धत्वात् ए
तद्व्युत्पुटतया व्याख्याता नोक्तमिति ध्येयम् अत्रोद्देश्यसिद्ध्यर्थं तद्यावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतस्यानुधावनं अन्यथेत्यादिनोक्तदोषवारणार्थं च सं
बंधभेदस्यानुधावनमिति यथाकथंचिद्विषय्याश्रुतार्थादरे व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदके च रूपभेदनिवेशाव्याहृतसत्वाभेन न्यूनतास्यादिति
तद्द्वारादरे रोगात्करीसास्यामिथ्यारंभो न हतमिति ध्येयमवस्तुतस्तु तद्धर्मवत्त्वादिनेत्यादिना तद्धर्मखंडभेदस्य परिग्रहः संबंधभेदानुधावनस्याकरीत्योद्देश्यसि
श द्ध्यर्थत्वासंभवेनान्यथेत्यादियंथस्तदुपपादनपरः व्याप्यवृत्तीत्यादिविशेषणाद्यटितनियमस्योद्देश्यत्वात् उपपत्तेरिति तदाशयः अन्यथैव दिशा रूपभेदाद्यनुधा
वनस्यात्र विशेषणासार्थक्यद्वारोद्देश्यसिद्ध्यर्थत्वं दूषयंति यथा श्रुतमेव सम्यक् यद्यपि व्यतिरेकव्याप्तौ रूपभेदादिनिवेशस्यावश्यकतया उद्देश्यसिद्ध्यर्थमे
वतेषां निवेशः निरुक्तव्याप्यतासंबंधभेदनिवेशयोः प्रकारांतरेणोद्देश्यसिद्धिरूपप्रयोजनांतरमप्यस्तीति तत्प्रदर्शितमिति सारं॥ विशेषणांसोध्यसाधनयो
विशेषणां ननु नवीनवीनमतेप्याकाशा[redacted]भावाभावानभ्युपगमेनाकाशाभावस्य व्यतिरेकप्रतियोगित्वाभावादेव न व्यभिचार इत्यत आह आकाशा राम०
भावस्यापीति अत एव वक्ष्यमाणादेव केवलान्वयिहेतौ केवलान्वयिनिरूपितस्यैव व्याप्यत्वस्य सत्वेन साध्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वविशेषणादेव तत्र न व्य ७

भिचार इत्याशयेनाहतावत्त्वेनेति यथासंनिवेश इति तथा चान्वयाप्यवृत्तित्वस्य व्यतिरेकविशेषणतयैव निवेशे न हेतौ विशेषणतया निवेशो न संभवतीति भावः
अत्र च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपमेव व्याप्यवृत्तित्वं व्यतिरेकविशेषणं निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशे संयोगाभावाधारतात्वावच्छिन्नवृत्ति
कान्वनिवेशे चाकाशरूपव्यतिरेकाधारणादित्यत एवान्ता दृशेति व्यापतावच्छेदकेत्यर्थः आहुरित्यनेन दर्शितस्य लघुरूपस्यानियततैर्व्याप्यतावच्छे गुरो ३
दकत्वमते हेतौ व्यतिरेकप्रतियोगित्वविशेषणस्यानावश्यकत्वमेवास्वरसः ननु यथासंनिवेशे वैयर्थ्याभावेपि हेतौ व्यतिरेकप्रतियोगित्वविशेषणस्यप्र
योजनविरहः किं च व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरिसमनकर्मधारयाश्रयणे व्यतिरेकपदेन रंगतथीपासंभवः नकर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रति
पत्तिकर इत्यनुशासनविरोधादतो व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरिसमनद्वंद्वाश्रयणे न हेतौ व्याप्यवृत्तित्वमात्रस्य साध्ये च व्यतिरेकित्वमात्रस्य विशेषणत्वमुचि
तमित्याशयेनाहवस्तुतस्त्विति तथा चेत्यादि तथा च व्याप्यवृत्तित्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नीयो व्यतिरेकितावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावत्त्वस
तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगीमुक्तभि
प्रमार्थ इत्याशयः ननु साध्ये व्यतिरेकित्वमात्रनिवेशे पूर्वोपदर्शितरीत्या संयोगि इ सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारो दुर्वार इत्यत आह स्वं यत्रापि श्वेति प्रतियो
गित्वैयधिकरण्याघटितत्वेनेति अथैवं व्यतिरेकव्याप्यभावेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितात्र व्याप्यत्वाभाव एव साभाव एव साधनीयस्तथा चोपा

अ॰ प्र॰ धितावच्छेदकव्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेन पक्षेतरत्वे तद्घटितव्यापकत्वाभावसाधनासंभवात्तस्योपाधित्वं दुर्वारमिति चेन्न साध्योपाधिभेदे
८ न लक्षणाभेदात् साध्यव्यापकत्वमुपाधिलक्षणे तत्प्रवेशात् पक्षेतरत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वाभावसाधनानंतरं व्याप्यत्वघटितत्वसहितेन तेन तद्घटि
तव्यापकत्वाभावसाधनसंभवाच्च न चैतावता वह्नौ पर्वतेतरत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावघटितत्वसहितेन तेन तद्घटितव्यापकत्वाभावसाधनसंभवाच्च न चै
तावता वह्नौ पर्वतेतरत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावेन पर्वतेतरत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यत्वाभावसाधनेन पक्षेतरत्वस्य साध्याव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति
पर्वतसत्त्वं तच्चानुपपन्नं अर्थविशेषणात्व्यापर्वतेतरत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यताया अप्रसिद्धत्वात्तत्राह इत्थं चेति वक्ष्यमाणरीत्येत्य
र्थः वोध्यं अनुमानं वोध्यं पर्वतेतरत्वाभिमादितथा च व्यतिरेकितावच्छेदकरूपयद्धर्मावच्छिन्नो यो व्याप्यवृत्तितावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नव्यापकः स तद्धर्मावच्छि
न्नाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न इत्युक्तनियमार्थस्ताश्रयः व्याप्यतावच्छेदकीभूतेतत्साभावच्छेदक
व्यापकत्वमवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं बोध्यं एतादृशानुमाने पूर्वानुमानवदप्रसिद्धिर्नास्ति साहचर्यप्रतियोगितावच्छेदकं चेति वह्न्यभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यताव
च्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं चेत्यर्थः प्रसिद्धमिति एवं चात्र वह्निसामग्र्यादिकं व्यतिरेकदृष्टांतः अत्र येन धूमादिकमिति बोध्यं अवच्छेदकं य राम॰
तियोगितावच्छेदकं तत्स्यादितथा च व्यतिरेकितावच्छेदकं तेसतियो धर्मो व्याप्यवृत्तितावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकः स तद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वा ८

वच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावत्वकस्तुतस्त्वियमार्थ इत्याशयः न च घटत्वे कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदके कंबुग्रीवादिमत्त्वाव
च्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं गोत्वेन तद्वच्छिन्नभिन्ननिरूपितव्यापकतायास्तथात्वानभ्युपगमात् न च द्रव्यत्वमिथामकसंयोगादिनाकाशहेतुस्थले तद्व्या
पकतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वे तेन संबंधेन तदभावाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति हेतावव्यतिरेकित्वमावश्यकमिति वाच्यं तेन संबंधेन व्याप्तेरस्वीकारादिति कृतादृशेति
वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतानिरूपिते सर्थः वह्निसामग्रीत्वादिकमेवेति अन्वयस्य तद्व्यतिरेकदृष्टांतः अत्र च पर्वतो धूमवत्त्वादिकं दृष्टांत इति बोध्यं अत्रापि संबंधभेदविधे
शनस्य हेतुनीयं सर्वं उक्तरीत्या साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनानंतद्यक्तित्वादिनेति आदिपदात् तद्यक्तिमात्रवृत्तिस्वरूपसंबंधेन द्वयक्तिपरिग्रहः तथा तदुपाधित्वं उवीर
मितिव्यर्थविशेषणात्वस्याभावेन तद्यक्तित्वावच्छिन्नाभावत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वसंभवेनोक्तरीत्या तद्यक्तित्वे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनासं
भवादिति भावः केचित्तु पर्वतेतरत्वादिप्रकारेणोपपक्षेतरस्य कथायामनुद्भावनात् तद्यक्तित्वादिना प्रकारांतरेणात्तस्योपाधित्वे पिक्ष्यमभावः न चैवं तद्यक्तित्वा
दीनां तस्य कथायामुद्भावनं स्यादिति वाच्यं प्रकारविशेषनिर्देशं विना तद्यक्तित्वादिनोद्भावनस्यैवाशक्यत्वादित्याहुः अत्र केचित् यां पक्षयोर्यथासंख्येनव्याप्य प्पया ३
तिव्यतिरेकित्वोरितस्याच्च पदद्वस्समंजसं अन्यथा सति व्याप्यत्वे निव्यतिरेकित्वविशेषणोनोक्तयासेः केवलान्वयिसाध्यकेऽनभ्युपगमेन तदन्यातिरेकव्याप्त्य
भावेनाव्याप्यत्वासंभवसाधनाभावेन पक्षेतरे साध्यव्यापकत्वसंभव इत्याशयमूलकस्य चमपीत्यादिना दीधितिकारेणावश्यमारास्य केवलान्व

भ॰प्र॰ ५

यिसाध्यकेपक्षेतरत्वप्रसंगस्यालग्नकतापत्तेः व्याप्यस्य केवलान्वयिनो व्याप्यवृत्तित्वेन व्यापकस्य पक्षेतरस्य व्यतिरेकित्वेनैतन्नापि उक्तव्याप्तेरभ्युपगमादित्याहुस्तन्न त
त्केवलान्वय्यभावाप्रसिद्धेर्वतमोक्तरीत्या साध्यव्यापकताभावसाधनासंभवात् किंच स्थलद्धेतावतिव्याप्तिः इदं पक्षे च आद्यस्य लाघवसाउक्तव्याप्तेरप्रयोज
कत्वं चेत्सामान्यतद्रूपतया सर्वत्रासंगतिः॥ यत्तु अत्र नवीनैरुक्तं प्रयोव्यतिरेके व्याप्तिरित्यादिनियमवादिप्रगल्भमते साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्या
प्तिनिरूपकतात्मकव्यापकत्वमेवोपाधितघटकतयाभिमतं न तु तद्वन्निष्ठेत्यादि व्यापकत्वं तथासति इदं पर्वतभिन्नं द्रव्यमेत्यादि अत्र पर्वतभेदे द्रव्यभेदनिरूपित
तद्वन्निष्ठेत्यादिव्यापकत्ववति अर्थविशेषणातयाव्यतिरेकव्याप्तस्य सत्वेन व्यभिचारापत्तेः अस्मन्मते तु द्रव्यरूपव्यर्थविशेषणाघटितद्रव्यभेदत्वस्य पर्वतभेदरूपसा
ध्यसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावेनोपादर्शितव्यापकत्वस्य पर्वतभेदे असत्वादेव न व्यभिचार इति तदपि न सम्यक् सर्वत्र प्रथमकल्पा
भै स्वरसेवोद्वितीयकल्पस्योत्थानेन द्वितीयकल्पानुसारेणोपतद्ग्रिमग्रंथयोजनस्य सांप्रदायिकतयोक्तनियमस्य तद्वन्निष्ठेत्यादिव्यापकत्वाभिप्रायकत्वस्यैवोचित्या
त्तेनचोक्तव्यभिचारेणान्त्याभिप्रायकत्वं न संभवतीत्यगत्या प्रथमकल्पाभिप्रायकत्वं मंगीक्रियत इति वाच्यं तत्र यद्रूपमात्रारीत्या पर्वतव्यापकद्रव्यभेदेनैव पर्वतभेदानु
मानसंभवे पर्वतभेदे द्रव्यभेदव्यापकतानभ्युपगमसंभवेन व्यभिचाराघात् पर्वतो द्रव्यभिन्नः सत्वादित्यादौत साध्याधोन्नीतपक्षेतरत्वेन न तत्र मणिकृता वायेवाधोन्न राम॰
तसाधीत्यादिसमाधानग्रंथेन व्यभिचारदानाद्व्यतिरेकइत्यादिग्रंथस्य दर्शितनियमपरत्ववादिमते त द्रव्यस्यबाधोन्नीतस्यानुपाधितापत्ता व्यतिरेकव्या ५

सभावेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्त्वप्रदर्शनपरतयाऽव्यभिचारप्र[illegible]दर्शनपरत्वात्तत्तद्धर्मस्य व्यतिरेकव्याप्त्यभावेनान्वयव्याप्त्यभावसाधनेनानुपाधिता पत्तमभिप्राय
कत्वे च व्यभिचारप्रसक्तिरेव नास्ति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह दितिगि ननु धूमाभाववान्ह्नदाभावादित्यादावेव व्यभिचारसंभवेन शरीराहेतुकमहेतुकता हेतावस
र्वतानुसरणमफलमित्यत आह धूमाभाववानिति आप्तिविरहेऽपि धूमादिविशेषणायैव यर्थ्येन व्यतिरेकव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः न व्यभिचारः धूमाभाववत्त्वावच्छि
न्नेति धूमाभाववत्त्वावच्छिन्ननिरूपितेत्यर्थः व्याप्तेः व्याप्यीभूतान्वयव्याप्तेः अनभ्युपगमस्यापीति उक्तनियमानुरोधेनेत्यादिनोदाहृतव्यभिचारप्रदर्शनस्य
लत्वेन नोदाहृतन्यायेऽनभ्युपगमस्थलेऽपि शरीरहेतुकस्य व्यापकस्य हेतुकताभावेनैव नैव शरीरहेतुकत्वाभावानुमानसंभवेऽहेतुकत्वे शरीराहेतुकत्वव्याप्तेरनभ्यु
पगमसंभवान्न व्यभिचार इति भावः तत्र शरीरविशेषणतावैयर्थ्येनोक्तरीत्या शरीरहेतुकत्वाभावानुमानासंभवेन तदनुमाननिर्वाहार्थमहेतुकत्वे शरीराहे
तुकत्वान्वयव्याप्तेरभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अथ धूमाभाववान्वन्ह्यभावादित्यादौ धूमाभावनिरूपितवन्ह्यभावादिनिष्ठव्याप्तेरनभ्युपगमे उक्तनियम
मे व्यभिचारभिया धूमादौ वन्ह्यादिव्याप्तेरभ्युपगमस्याप्यसंभवेन कथं धूमादिव्यापकवन्ह्यभावादिना धूमाभावाद्यनुमानसंभव इति चेन्न उक्तनियमे
व्यतिरेकनिष्ठव्याप्तेरन्वयव्याप्तित्वेन निवेशेऽनवस्थापरीहाराय व्यतिरेकनिष्ठव्याप्तेरेव निवेशेन वन्ह्यभावादौ धूमाभावादिनिरूपितायाऽन्वयव्याप्ते
रनभ्युपगमेऽपि तद्विलक्षणाया धूमव्यापकवन्हिप्रतियोगित्वादिरूपव्याप्तेरभ्युपगमे बाधकाभावेन तामादायैव व्यभिचाराभावोपपादनेन धूमादिना

भ.प्र. १०

वन्ह्याद्यनुमाननिर्वाहकधूमादौ वन्ह्यादिव्याप्यत्वाभ्युपगमस्यासंभवात् नचयुक्तरीत्या साध्ये पक्षेतरत्वानुमानस्यानुपगमात् सते नउक्तनियमस्वीकारे यत्राईंध
नाद्यभाववत्त्वं तत्र धूमाद्यभाव इति व्याप्तिर्न संभवति अर्थविशेषणात् यत्र यत्र धूमाद्यभावाभावस्तत्राईंधनाद्यभाव [redacted] इति व्यतिरेके व्याप्त्यसंभवात् तत
द्याच यत्र धूमसत्त्वात्राईंधनमिति वा व्याप्तिप्रसिद्धिः तत्तद्व्यतिरेकयोर्व्याप्ति [redacted] विरहादिति उपाधिमात्रोच्छेद इति उक्तनियमेन वीनानां इष्टगोष्ठावनपरास्तधूमा
द्यवाईंधनादेरपि व्याप्तेरभ्युपगमे न तद्धि तैरायात्राईंधनाभावादौ धूमाभावादिनिरूपितव्याप्तेरभ्युपगमेन चोक्तदोषाभावात् अत एव पयोर्व्यतिरेकद्वया
दिनियमोऽसंभव उक्ति करवत्र अप्रसिद्धिवारकधूमादिविशेषणाघटितधूमाद्यभावत्वेन व्याप्यभावेन वन्ह्याद्यभावेपि धूमाद्यभावव्याप्तेरसंभवाद्धूमादावपि न व
न्ह्यादिव्याप्तिरिति साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरिति मान्योक्तिरपि निरस्ता केचित्तु व्याप्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वकं पक्षत्वं तत्त्वाभाववान्यः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेक
प्रतियोगितावच्छेदकः सः व्यापकतावच्छेदकत्वस्याभाववानित्युक्तनियमतात्पर्यार्थः तथा च पक्षविशेषणवैयर्थ्येन पक्षेतरभेदत्वस्य आप्यतानवच्छेदकतया
तादृशस्यत्वाभावेनोक्तव्यापकतानवच्छेदकत्वसाधनं सर्वसाध्यकस्थल एव निराबाधं एवं च न पूर्वापरोक्तदोषलेशोपीत्याहुरिति मात्सर्यमपहाय विहितैरालो
चनीयमिति संक्षेपः पर्वतत्वसमनियतस्यापीति प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनैवाभावभेद इत्यादिनवीनमते इत्यादि प्रतियोगिभेदेन तादृशप्रतियोगित्वात्मक
प्रतियोगिभेदेन सप्तमेतिता तादृशप्रतियोगित्वाभावस्य नानात्वेन पर्वतत्वासमनैयत्यात् तद्रूपत्वासंभवेनातिरिक्तत्वासंभवेनातिरिक्तत्वादिति भावः यद्यपि पर्वत

राम० १०

त्वसमनियतस्यापीति यथाप्रकृते स्वप्रतियोगिभेदेनप्रतियोगिवैलक्षण्येनभावप्रतियोगिकत्वेनेतियावत्स्वसमभेति प्राचीनैर्भावप्रतियोगिकाभावस्यातिरि
क्तस्वीकारेणातादृशप्रतियोगित्वाभावस्यपर्यवसितत्वरूपत्वासंभवादितिभावः मतांतरमाह स्वविशेषणेत्यादि अत्रस्वविशेषणघटितविशेष्यतावच्छे
दकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिस्वविशिष्टेत्यादिपाठः अत्रप्रथमस्वपदमहेतुकत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकपरं द्वितीयस्वपदंशरीरादिरू
पविशेषणपरं तद्विशेष्येत्यस्यस्वविशेष्येत्यर्थः विरोधांविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नं तथाचयद्विशेष्यतावच्छेदकेयद्विशेषणांतद्विशिष्टतद्विशेष्य
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिर्यत्तद्विशेषणविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वं पत्तद्विशेषणांतदवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेद
कावच्छिन्नाभाववत्वभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके निवेशनीयमितिसमुदायार्थः एवंचाहेतुकत्वत्वेयद्विशेषणंशरीरंतद्विशिष्टाहेतुकत्ववत्त्वविशिष्टाधि
करणक्षितिसंकुराद्यवृत्तिर्यः शरीराहेतुकत्वाभाववत्त्वं विशेषणंशरीरंतदवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकहेतुकत्वत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वंशरीराहेतु
कत्वत्वपर्यवसितंतद्भिन्नत्वस्यसाध्यतावच्छेदकेऽसत्वात्तद्युत्सङ्गत्वाशयः वस्तुतस्तुतत्रप्रथमस्वपदमभाववत्त्वादिरूपविशेष्यतावच्छेद
कावच्छिन्नपरं विशेष्यतावच्छेदकपरत्वाद्द्वितीयस्वपदंशरीरत्वरूपविशेषणपरंतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्यस्वविशेषणघटितवि
शेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः तत्त्वविशेष्याभावेत्यत्र तत्सविशेष्यमितिविग्रहः तत्सदं विशेषणपरं तद्विशेष्येत्यस्य तद्विशेष्यतावच्छेदकाव

भ॰प्र॰ ११ च्छिन्नेसर्थःतथाचयद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेयद्विशेष्यतावच्छेदकेवायद्विशेषणांतद्व्यक्तिद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तिंस्वविशिष्टत
द्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावोयस्यतादृशेयद्विशेषणांतरवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्वभिन्नत्वंसाध्यतावच्छेदकेनिवेशनीय
मितिसमुदायार्थःघटितत्वंचविशिष्टत्वं एवंचाभाववत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेतादृशविशेष्यतावच्छेदकेवायद्विशेषणांहेतुकत्वरूपंतद्वि
शिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नंमहेतुकत्वंतदधिकरणगगनाद्यवृत्तित्वस्यशरीरहेतुकत्वावच्छिन्नाभावेसत्वेनशरीररूपविशेषणांतादृशतद
वच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्वंशरीरहेतुकत्वावच्छिन्नाभाववत्वंतद्भेदस्यशरीरहेतुकत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदके:सत्वात्तघुदासःशरी
राभावाभावस्यविशेष्यतावच्छेदकाभाववत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणावृत्तित्वेनशरीरहेतुकत्वाभावस्यविशेष्यतावच्छेदकहेतुकत्वत्वावच्छिन्नहेतुकत्व
सहेतुकत्वोभयाद्यभावस्याहेतुकत्वाधिकरणावृत्तितयायेस्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशस्यावश्यकतया एवंविशेष्यतावच्छेदकानि
वेशेप्रेतथानिवेशासंभवइतिविशेष्याधिकरणात्वंविहायविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणात्वनिवेशःविशेषणतादृशाभावयोरभावकमितिक
प्रसयाव्याप्यसंबंधस्यैरणापस्वविशिष्टेतिउभयाभावादिसाधारणशरीरहेतुकत्वाभाववत्वभेदस्यशरीरहेतुकत्वत्वावच्छिन्नाभाववत्वात्मकसाध्यतावच्छे राम॰
दकेसत्वाततत्तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्वभेदानिवेशःहेतुकत्वाभाववत्वभेदस्यशरीरहेतुकत्वत्वेसत्वात्तदवच्छिन्नेतिध्येयं स्वविशेषणताघटित ११

विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्वादिपाठः। स च प्रामादिकः। स्वविशेषणाघटितत्वस्य वैयर्थ्यात्। अत एव स्वविशेषणाघटितविशेष्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणावृत्तित्वादिपाठो ऽप्ययुक्तः। शरीरत्वाभावाभावस्याभावाधिकरणावृत्तित्वाच्च। यत्तु स्वविशेषणाघटितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्वादिपा-
ठः समीचीनः। विशेष्यतावच्छेदकं चान्वयव्यतिरेकव्याप्तेर्ग्राह्यं तथा च यत्र शरीराहेतुकत्वाभावसमानाहेतुकत्वाभावः तत्र व्यतिरेकव्याप्तेर्यद्विशेष्यतावच्छेदकं शरीरा-
हेतुकत्वाभाववत्त्वं तत् शरीररूपं यत्स्वविशेषणं तदघटितं अहेतुकत्वाभाववत्त्वमिति भावः। एतदवच्छिन्नाधिकरणा क्षित्यंकुरादिवृत्तिर्यं। शरीररूपं विशेषणा-
विशिष्टं पत्व्यतिरेकव्याप्तेर्विशेष्यतावच्छेदकं शरीराहेतुकत्वाभाववत्त्वं तदवच्छिन्नाभावः शरीराहेतुकत्वरूपः। एतस्मात् दर्शयन्नाह विशेषणांशशरीररूपं तदवच्छिन्नं यत्-
तद्विशेष्यं व्यतिरेकव्याप्तेर्विशिष्टं शरीराहेतुकत्वाभाववत्त्वस्याभाववत्त्वरूपत्वं शरीराहेतुकत्वत्वस्येति तद्भिन्नत्वं न शरीराहेतुकत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्येति तद्-
हासशरीराहेतुकत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नाभावः शरीराहेतुकत्वरूपो न शरीराहेतुकत्वाभावाधिकरणावृत्तिरतः स्वविशेषणाघटितेनेति तेन अहेतुकत्वाभाववत्त्वलाभ इति
तन्मात्रव्यतिरेकव्याप्तेर्यद्विशेष्यतावच्छेदकमिति समकृतो लाभ इति प्रश्ने ऽन्तराभावात् किंच व्यतिरेकव्याप्तिविशेष्याधिकरणावृत्तीत्याद्युक्ते एव स्फुटाहेतुकत्वाभावस्य
विशेष्यतया लाभसंभवेन विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति प्रक्षिप्तं स्वविशेषणाघटितेत्यस्य आवृत्ते: प्रक्षालनादीति न्यायप्रसक्तत्वाच्च केचित्तु स्वविशेषणाघटितवि-
शेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तीत्यादिना अघटितः पाठः स्वपदं यद्रूपं शरीररूपविशेषणापरं परंपरया तत्संबंधपदार्थविशेषणापरं तथा च शरीराहेतुक-

अ॰ मु॰ त्त्वावच्छिन्नाधिकरणोद्देश्यतिस्य शरीरहेतुकत्वाभावे सत्त्वेन शरीररूपविशेषणास्यतादृशतयात एवावच्छिन्नतद्विशेष्याभाववत्त्वभेदस्य शरीराहेतुकत्वत्वेऽस
१२ त्त्वान्न द्युदासइत्याद्युः विशेषणाप्रवेशे गौरवादाह अत्र यथाश्रुतेरिति अस्वरसइत्याद्युरिति पाठः अस्वरसइत्यस्य एवमपीसत्त्वास्वरसइत्यर्थः ध्वनित इत्यतन्त्रा
हेत्यप्याहुरिपाठः तत्रइत्यतआहेतस्य एवमपीतीतिशेषः आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजं च तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्युपगमेऽङ्गीकारी साध्यविशेषणतानयात त्रव्यतिरेक
व्याप्तेरप्यभावेन तदनुमानानिर्वाह इति व्याप्यवृत्तीतिद्वंद्वचकर्मधारयपक्षाभिप्रायेणाद्वंद्वपक्षेपियथाकेवलान्वयिनी साद्ध्यंथस्यनासंगतिस्तथापूर्वमेवोक्त
दीधितौ वाधोन्नीतत्वादिति वाधेन पक्षे साध्याभावनिश्चये नोन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन प्रमापितत्वादित्यर्थः साध्यव्यापकत्वादिति यावत् तेनानुसाध्यव्यापकत्वे
ऽप्युपाधिरेवेत्यसंगतं व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकतामते साधनव्यापकस्य साध्यव्यापकत्वेप्युपाधित्वाभावादत आह व्याख्यायां यत्रेति तत्रेत्यंतं पूर्व
राङ्केशभयादाह सत्यंतिपक्षेति साधनव्यापकोप्युपाधिरेवेति भावः एतत्पक्षे वाधोन्नीतत्वादित्यस्य वाधउन्नीतो येन तत्त्वादित्यर्थः सम्यक् अनुपाधित्वेऽप
धित्वस्यैवाभावात् अनुपाधित्वे उपाधिमात्रमितिमूलमसंगतमत आह मूले इति वस्तुगत्या पक्षाहेतेरपि पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायामुपाधित्वनिश्चयसंभवेनो
च्छेदासंभवादाह विशेषदर्शिनामिपरामेतत्उच्छेदपदार्थस्यान्यस्य संबद्धत्वेनिर्वक्तुमशक्यत्वादाह साध्याव्यापकत्वनिश्चयइति पूर्वगांदिनैवाहपक्षादृत्तेरि राम॰
समवेति इन्द्रे तु विशिष्टांतेतरत्वांतयोः कर्मधारयः यत्किंचिदित्यादि अत्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतावृत्तित्वादिविशिष्टवन्ह्यादेरुपाधितापत्तिव १२

ह्नित्वादेः पर्वतावृत्तित्वादिविशेष्यतावच्छेदकतया पर्वतावृत्तित्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य ह्रदादिविपक्षे सत्त्वेन पर्वतावृत्तित्वादेर्विपक्षव्या
वर्त्तकत्वादतोऽवच्छेदकांतं विशेष्यतावच्छेदकविशेषणं आर्द्रत्वादिविशेष्यतावच्छेदकेंधनत्वादेर्विपक्षसामान्यवृत्तितानवच्छेदकत्वेनार्द्रत्वादेरसंग्रहाप
त्तिरतो यत्किंचिदिति विपक्षविशेषणं घटत्वादेरपि घटाद्यधिकरणाद्ह्रदादियत्किंचिद्विपक्षवृत्तितावच्छेदकरूपा पर्वतीयघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य
तद्विपक्षे सत्त्वेन पर्वतत्वत्वादिघटकपर्वतादेरपि विपक्षव्यावर्त्तकतापत्तिरतोऽवच्छेदकांतविशेष्यतया स्वविशेष्यतावच्छेदकनिवेशः सामान्यतो विशे
ष्यतावच्छेदकत्वस्याव्यावर्त्तकतया स्वविशेष्यतावच्छेदकमिति स्वं प्रकृतविशेषणं तथा च प्रकृतविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकमित्यर्थः
तेन पर्वतीयघटत्वादिघटकघटत्वादेः पर्वतविशेष्यतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः इंधनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यायोगोलकादावसत्त्वात्स्वविशिष्टेति गुणाक
र्मान्यत्वोपलक्षितसत्ताभावस्य गुणादावसत्त्वेन गुणकर्मान्यत्वस्य विपक्षव्यावर्त्तकतासंभवेन द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वस्यानुपाधि
तापत्तिरतो वैशिष्ट्यनिवेशः स्वविशिष्टाभावमात्रोक्तौ यत्किंचिद्विपक्षवृत्तितावच्छेदकस्वविशेष्यतावच्छेदककस्वविशिष्टाभावपर्यवसाने आर्द्रत्वादेरप्य
संग्रहः तद्विशिष्टयोरयोगोलकादौ सत्त्वात् अतः स्वविशिष्टतदवच्छिन्नाभावेति यथाकथंचित्सर्वतंतरत्वाभावस्य ह्रदादिविपक्षे सत्त्वेन पर्वतादेर्विपक्ष
व्यावर्त्तकतापत्तिरतस्तदाश्रयाभावेति विहाय तदवच्छिन्नाभावेत्युक्तं आर्द्रेंधनाभावस्य ह्रदादिविपक्षेऽसत्त्वात्तद्विपक्षकेति तद्वदिति विपक्षव्यावर्त्तकत्वव

भ०प्र० दित्यर्थः इदंचार्द्रत्वमित्यनेनान्वितं तदवच्छिन्नस्वविशिष्टाभावेतियद्यपि पूर्वमेतद्विपरीतमुक्तंतथापिविशेष्यविशेषणाभावेविनिगमनाविरहेणोभयमु
१२ क्तावपिनक्षतिरित्याशयः तादृशेति अमत्वांतंपर्वतादेरित्यन्वितं पर्वतामत्वादाविति समस्यार्थोघटकत्वं एवमग्रेपियथाश्रुतविशेषणत्वस्यगुणात्वेस
त्वाद्दाहृयत्किंचिदिति अतएवेत्यादिवक्ष्यमाणास्वरसाद्दाहवस्तुतस्त्विति आर्द्रत्वादेरुक्तहदादिरूपविपक्षभेदव्याप्यतावच्छेदकत्वोचेनप्रवेशइतिप
किंचिदिति कोद्यमविषत्वमिति अत्रप्रविष्टत्वंनियमतः तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं तद्विषयताव्यापकविषयताप्रतियोगित्वं पर्यवसितं तच्चाभे
देपिसंभवतीतिदूषयंसत्त्वादित्यत्रगुणत्वादेर्विपक्षव्यावर्त्तकत्वनिर्वाहः विशेषणत्वंचयथाश्रुतमेवाखंडाभावघटकं सर्वमेवआर्द्रत्वेधनत्वादिरू
पमित्यर्थः व्याप्यतावच्छेदकंतत्कोटिप्रविष्टं एवमग्रेपि इष्टापत्तिघटकसंबंधेनेति अन्यथावह्नित्वादेरपि कालिकादिसंबंधेनह्रदादिरूपविपक्षवृत्ति
तावच्छेदकतयोक्तरीत्यापर्वतावृत्तित्वविशिष्टवह्न्यादेरुपाधितावारणासंभवादितिभावः उपाधौ इत्यरूपोपाधौविशेषणपदस्ययत्किंचिद्भिन्नेत्या
दिनिरुक्तविशेषणतातात्पर्यकत्वेऽप्यभावादाहइत्यादीति आदिनाविशेषणतापदस्ययत्किंचिद्भिन्नावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणत्वार्थकत्वकल्पनागौरव
रूपदूषणापरिग्रहः विवक्षितोनैवेति अनवच्छिन्नांतस्यसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरुभयोरेवान्वयेपि पूर्वोपदर्शितरीत्याएतद्विवक्षणस्याव राम०
श्यकत्वादितिभावः तद्विवक्षितमितिकर्मधारयेऽन्वयापत्तेराहतस्येति विवक्षितमिति नहीत्यादि व्याघातइत्यंतमूलोक्तदोषपरिहाराय इत्यादि पक्षेतरत्व १२

स्यसाध्यव्यापकत्वरूपदूषकताप्रयोजकरूपवत्त्वं वा सत्त्वं नास्तीत्यत आह तत्त्वेनेति दूषकताप्रयोजकरूपवत्त्वेनेत्यर्थः नन्वुपाधेर्निश्चितदोषत्वात्तत्त्वेन ज्ञानस्य
च सर्वदाऽसंभवेन पक्षेतरत्वस्यानुपाधित्वाभ्युपगम एव युक्त इत्यत आह दृढं चेति ऽनुपाधित्वानभ्युपगमस्यायुक्तत्वकथनं चेत्यर्थः मूले च साध्यव्याप
कत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र सत्त्व इत्यादिमूले च दीधितौ वारणाय चेति चकारो विशेषणतोपादानमित्यनंतरं योजनीयः व्याख्यायां यत्सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस
सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्यापि उपक्रमात् पक्षेतरव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिरित्यनेनोपक्रमात्तावन्मात्रस्येत्यादिपदं हेतोर्व्यभिचार एवेत्यनेनोपक्रांत
व्यभिचारोन्नायकत्वोपयुक्तरूपं च प्रक्रांतसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयपरामर्शकमपि तावन्मात्रस्येत्यनुपूर्वीकृता तावन्मात्रस्यैव दूषकताबीजे ति
वाक्यस्य प्रथमपदं दूषकतादीति द्वितीयपदस्य स्वत एवोभयसाधारणेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वसाधारणाया व्याख्येयत्वादिति भावः वाच्ये स
त्प्रतिपक्षोन्नायकत्वोपयुक्तसाध्यव्यापकत्वपरतया व्याचष्टे साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमेतीति क्षमांतेन साध्यव्यापकताविशेषणे न साधनाव्याप
कत्वस्यात्रानुपयोगित्वं व्याख्याबीजं स्वयमेव स्फुटीकृतं न चैतदर्थं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमेव तद्विशेषणत्वेन वक्तुमुचितमिति वाच्यं क्षमांतस्य तद्विवरण
विना तदर्थस्फुटीकरणेन फलतस्तस्यैवोक्तत्वात्तथा च तावन्मात्रस्येति मूलं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वव्यभिचारोन्नायकत्वोभयाभिप्रायकं तत्र सत्प्रतिपक्षोन्नाय
कत्वाभिप्रायकत्वे तावन्मात्रस्य साध्यव्यापकतामात्रपरामर्शकत्वं व्यभिचारोन्नायकत्वाभिप्रायकत्वे तु साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयपरामर्शक

मा० प० त्वंमात्रपदेन च विपक्षेत्यादिविशेषणस्यैव व्यवच्छेदः एतेन तावन्मात्रस्येति मूलं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्राभिप्रायकं तदनुसारेणैव दीधितिकारेणा
१४ पि तावन्मात्रं साध्यव्यापकतामात्रपरतया व्याख्यातं मात्रपदेन च साध्यव्यापकत्वाभिमतसकलविषयव्यवच्छेद इत्यपि निरस्तं व्यभिचारोन्नायकत्वो
पक्रमविरोधात् मात्रपदेन चेत्साध्यव्यसंगतं साधनाव्यापकत्वप्रक्रमविरोधात् पक्षान्तरे तस्यापि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वोपयोगितया तद्व्यवच्छेदस्य
मदन्मते च असंभवाच्च दीधितिकारस्य व्याख्यानमपि सत्प्रतिपक्षोन्नयनपक्षाभिप्रायकं न तु तन्मात्राभिप्रायकं एतन्मूलमनायैवात्रैव दीधितिकारेणा
दूषकतादिमस्य सत्प्रतिपक्षोन्नयनोपयोगित्वादिति व्याख्यानं परित्यज्य दोषोन्नयनोपयोगित्वाद्विशेषणमित्यभिप्रायसाधारण्येन व्याख्यानं कृतमिति
मनसि निधायाह तथा चेति उपाधेः दोषोन्नायकं पक्षेतरादि साध्यव्यापकाभावस्य सत्प्रतिपक्षस्योन्नायकत्वात् साध्यव्यापकव्यभिचारस्य व्यभिचार
स्योन्नायकत्वादिति योजना साध्यव्यापकाभावस्येति साध्यव्यापकव्यभिचारस्येति च सावधारणं वर्त्तमानत्वार्थकेन मतस्येन वर्त्तमानोपयोगित्वा
भावव्यवधानेन उक्तव्यापकत्वपर्यवसितमुन्नयनोपयोगित्वमविनसाध्यव्यापकत्वमात्रेऽस्तु तत्राह उन्नयनोपयुक्तत्वादिसर्थ इति तथा च यथाकथं
चिदुपयोगस्याविवक्षितत्वे याऽदृततत्कविधया साध्यव्यापकत्वेन तत्सत्वमयाहतमिति भावः एवं च तेन मूलार्थ इत्यनेनान्वयः अतएवेति मूलार्थः अतए
वे[illegible]मिति मूलार्थः अत एवेतस्य च व्यभिचारोन्नायकत्वादेवेत्यर्थः उक्तरीत्यानुमानमात्रोच्छेदेन व्यभिचारानुमानमहत्तरसंभवेन पक्षेतरत्वदूषकः रस म राम०
१४

र्थत्वमेवासिद्धमत आह। अनुमानप्रवृत्तिस्त्विति व्यभिचारानुमानप्रवृत्तिस्त्विसमर्थः। तद्ज्ञानदशायामेव पक्षेतरांतरस्योपाधित्वाज्ञानदशायामेव पूर्वपक्षिरा
द्युपाधित्वानंगीकारेप्यसंभवीमत आह तवेत्ति तवेत्यस्यासिद्धंतिनइत्यर्थः। नसदुपाधिरित्यनेन पक्षेतरएवतत्रोपाधिरिति प्रथमपक्षे षोद्धारेपि व्यर्थविशे
षणाभितिद्वितीयदोषोनुद्धृत एवेत्यत आह तथाचेति न्यूनताभंगायेति न्यूनताभंगाय चेत्यर्थः। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्रेणा दूषकतापरिशेषाय व्यभि
चारोन्नायकत्वस्येवव्याप्यभावोन्नायकत्वस्यापिप्रतिक्षेप्यतयातदप्रतिक्षेपे न्यूनतास्यादितिभावः। एतपतिआदिपदं एतयत्तिद्गमवस्येव व्यभिचारोन्ना
यकता [redacted] भावव्याप्यत्वाभावोन्नायकत्वाभावोभयस्येव यद्यपि अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपविशिष्टव्याप्यभाववोधका
व्याप्यत्वपदयोर्विशेषणाव्यभिचाराभावरूपव्यभिचारपरत्वेनैवसामंजस्ये आदिपदत्रयप्रणामनुचितं तथापिव्याप्यभावोन्नयनेपिव्यतिरेकेऽसाधा
रणाभावेन पक्षेतरत्वेव्याप्यभावोन्नायकत्वेन दूषकत्वसंभवे नलक्ष्यतयातद्दूरकव पक्षेत्यादिविशेषणादनस्यासंगत्या पस्यासत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमा
त्रेणा दूषकतापरिशेषाय तथाप्रणामेवोचितमितिभावः। प्रतिपक्ष्यवहुत्वेति विरोधिपरामर्शविषयहेतुनिष्ठवहुत्वेत्यर्थः। वलसंपन्नयेइतिसत्प्रतिप
क्षस्थलेवलवद्धेतुविषयकविरोधिपरामर्श [redacted] स्येवानुमितिप्रतिवंधकतयानिरुक्तवलस्यानुमितिप्रतिवंधकतोपयुक्तत्वादितिभा
वः। दीधितौ अवलत्वादिति अनुमितिप्रतिवंधकतोपयुक्तवलत्वाभावादित्यर्थः। उक्तं अस्माकं सम्मतं चोवरुद्धव्याहेतवइत्यग्रंथेनोपपादकतोक्तंव्याख्यायान

बहुलत्वं बलमिति किंतु व्याप्तिपक्षधर्मतारूपमेवेति शेषः दीधितौ एकत्रेत्यमतस्य अंगभंगप्रसक्तो साध्यतदभाववहेत्वो रन्यतरत्वेऽप्यन्यतरव्याप्तिपक्ष
धर्मतामतराभाववत एकाधिकरणाहितत्वे भ्रमपव्याप्यकत्वादिमनुमानेन सामान्यतो व्याप्तिपक्षधर्मताभंगसाधने व्याख्यायां तर्कोव्यापकतया
विशिष्य एकत्र हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मताभंगरूपविशेषपर्यवसानसंपादकनिरुक्ततर्कसंपादकतया वक्तृत्वं प्रतिपक्षवद्बहुत्वं नन्वेवं तादृशतर्को
त्थापनार्थमेव सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षांतरस्योपाधेश्चोद्भावनमावश्यकं अन्यथा तदनुद्भावने प्रतिपक्षवद्बहुत्वस्यासंभवेन निरुक्ततर्कोत्थानौ
संभवादिसत आह तथाचेति तर्कोत्थापकं तर्कसंपादककारणांतरं न वृत्तं न संपन्नं वर्थमेवेति तत्र तर्कोत्थानस्यैवाभावेन तर्को [redacted]
त्थापनार्थता संभवादिति भावः दीधितौ न च सत्प्रतिपक्षे व्याख्यायां किंचैवं द्विमिसस्येति मध्ये सत्प्रतिपक्षांतरवदित्यस्य व्याख्यानेन एवं हीत्यस्य ए
वमिति व्याख्याने संदर्भविरोधापत्तेरिति भावः इत्यादिनेति अन्यथा बाधस्याविनिश्चयइत्यादि [redacted] र्नन्वितीत्यंतको ग्रंथ इति ध्येयं केचित्तु नन्वाधनि
श्चयकाल एव नासाधारणं सपक्षे व्यावृत्तत्वाभावादिति व्यतिरेकइत्यादिमूलमसंगतमतो बाधानिश्चयकालाभिप्रायकतया तत्संगमपितुं प्र
रयति बाधयइति बाधनिश्चयकालेप्युपाधित्वानुपपत्तिसंगमयितुं प्रेरयति निश्चयइत्यादि बाधस्येत्यनुपपत्तेया धोन्नीतपक्षेतरानु राम०
पाधित्वे इष्टापत्तितासर्वकत्वं न त्विसादिमूलस्याहमाभूदिति एवं च बाधस्यानिश्चयइत्यादेवैयर्थ्यादिमत एकोयंथः मामूदित्यादर्भि १५

नएवंक्वचिन्नतु मा भूद्धिंसादिपाठो पीसाकुः इत्यादिनेसमनंतरं नन्वेवं यथोक्तेपीसादिरवपाठेनुपाधिः पक्षेतरोपाधिः नास्तीति तथा च तादृशव्याप्यस
त्वेबाधोन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वेइष्टापत्तिरेवेतिनतरापत्तिसंभवइतिभावः बाधेबाधस्वरूपहेत्वाभासविभाजकोपाधिमतिइत्येवेति एवकारस्या
पक्षेतरत्वस्यव्याप्यतर्भावव्यवच्छेदः तस्यतदंतर्भावेपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नभेदानात्मकत्वेनस्वादिकमादायपर्यनियमरक्षणानुपपत्तेरितिभावः
पक्षेतरस्यैवेति तथा च तदनुपाधित्वेइष्टापत्तिर्नसंभवतीतिभावः पक्षेतरेउपाधित्वसंभवइतितथाचोक्तव्याप्तिवत्वेनतत्रबाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधि
त्वावश्यकत्वेतस्यानुपाधित्वेइष्टापत्त्यसंभवः उपाधित्वं च न संभवतिव्यतिरेकेऽसाधारण्यादितिभावः ननु गंधप्रागभावावच्छिन्नोघटोगंधवान् पृथि
वीत्वादित्यादौबाधसत्वेनसत्प्रतिपक्षस्यापिसत्वात्तत्रव्यापकस्यसाध्यव्यापकसाध्यवत्वप्रमाविशेष्यत्वादेरप्युपाधेःसत्वान्नव्यभिचारः न च नविसा
दिमूलशंकाव्यभिचारोन्नायकत्वेनदूषकतावादिनामेवेतितत्रव्यभिचारोपपत्तिः तन्मतेसाधनाव्यापकत्वस्यलक्षणेप्रवेशेनतत्रोपाधेरसंभवादितिवच्यं
सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनदूषकत्वएवबाधोन्नीतपक्षेतरेव्यतिरेकेऽसाधारण्येनाव्याप्तितनेननविसादिमूल- किंतुस्वरुद्धाराप्येवप्रदूषकत्वेनतस्यव्य
भिचारोन्नायकतावादितासंभवादतः स्थलांतरमाह प्रसिद्धस्येति प्रसिद्धस्यमहानसीयवह्न्यादेर्बाधादितिपाठः असाधकेवह्नित्वेनमहानसीयवह्ने
रसाधकेउपदर्शितगंधसाध्यकेबाधस्यस्फुटत्वेपिवह्निसाधकेतस्यास्फुटतयातदुपपादनायप्रत्यासाधकइत्युक्तिः बाधसत्वेपिगंधप्रागभावाव

भ.प्र. छिन्नघटवृत्तिगंधाभावात्मकस्य पर्वतवृत्तिमहानसीयवन्ह्याद्यभावात्मकस्य बाधस्य सत्वेपि दिधितौ बाधत्वात् बाधपदार्थतया प्रकृतनियमघटकता
१६ त तथाच बाधसामान्यबोधकस्यापि बाधपदस्य प्रकृते प्रतियोगिव्यधिकरणोक्षादिबाधविशेषपरतयोपदर्शितस्य लेबाधांतरसत्वेपि प्रकृत
नियमप्रविष्टबाधविशेषाभावान्न व्यभिचार इत्याशयः व्याख्यायां संकोचेति बाधविशेषविषयकत्वस्वरूपसंकोचेत्यर्थः आह बाधसामान्यस्यैव
बाधपदार्थत्वमभ्युपेत्य व्यभिरोचोभावमाह अस्यं संकीर्णबाधानभ्युपगमात् उपदर्शितस्य स्वीयपक्षवृत्तिसाध्याभावस्य हेत्वाभासविभाजकोपा
या धिविशेषरूपधत्वानभ्युपगमात् तादृशबाधत्वस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वघटितत्वात् तदभावेन तत्स्वसंभवादि
तिभावः अत एवात्र तदनभ्युपगमादेतिद्वितीयकल्पेपि उक्तनियमे बाधघटकसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यंविशेषणाभावरूपकं अन्यथा
संयोगसंबंधेनद्रव्यसाध्याव्याप्यवृत्तित्वमते वन्हिमान्धूमादित्यादौ हेत्वाबाधितहेतुमत्पक्षकानुमितौ व्यभिचारापत्तेः तथाच कथं साध्याभावे प्र
तियोगिवैयधिकरण्यविशेषणमदत्वा द्वितीयकल्पः कृत इति पूर्वपक्षोपि निरस्तः केचित्तु द्वितीयकल्पे अनुमितिविबंधकीभूतज्ञानेविषयता
संबंधेनावच्छेदकीभूतादृशविशेषणताविशिष्टसाध्याभावस्तादृशविशेषणताविशिष्टसाध्याभावात्मकबाधस्यैव नियमघटकतया निवेशेन तु रामः
गापि व्यभिचारानवकाश इत्याहुः ननु अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिविरोधितयानत्संभवमेवेसत आह पक्षतावच्छेदकेति तथाचावच्छेदकावच्छेद १६

नानुमितेरनंगीकारात्तत्तद्विरोधितया न तत्संभवइति भावः वह्निसाधकेतदसंभवमुपपादयति समानप्रकारकेति लाघवप्रतिसंधानजन्यमाव्याप
कतानवच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादिनात्तदनुमितेर्विरोधितयैव तत्संभवः स्यादत आह सद्धेतुलिंगपरामर्शस्येति तेन तत्सद्धेतुलिंगपरामर्शात्तथानुमितीति
महानसीयवह्नित्वेन तदनुमितीत्यर्थः लाघवप्रतिसंधानादपि व्यापकतानवच्छेदकरूपेणाव्यापकस्यानंगीकारादिति भावः नन्वेतेजस्त्वप्रका
रकप्रमाविषयत्वभास्वररूपप्रभृत्वादेरुपाधेस्तत्त्वेनाभ्युपगंतुं तत्त्वं विनेत्यादिकं मूलमसंगतमत आह दीधितौ नत्समशीलत्वं विनेति तथा चातेजस्त्वप्रकारक
प्रमाविषयत्वादेरप्तेजस्त्वसमशीलत्वात्तदुक्तासंगतिरिति भावः व्याख्याबीजं स्वयमेवाह नेनेत्यादिना गुरुत्वादेरपि कथं चिद्भतेजस्त्वसमशीलतया
ऽप्युद्भूतसाध्येत्यादिकमनर्थकमत आह व्याख्यायां व्यसाधारणोत्सादिना तु महदुद्भूतसाध्यव्यापकोपाधिमात्रस्यैव तेजोमात्रस्येत्यादिना मूलोक्तपरिशे
षासंगतिरत आह इत्थं चेति नविति निश्चितसाध्यवत्त्वस्य साध्यप्रकारकनिश्चयविषयीभूतसाध्यवत्त्वरूपतया द्विधासाध्यप्रवेशगौरवादिति
भावः अनुद्भूतरूपेति अनुद्भूतरूपवत्त्वं यद्यनुधावनमित्यर्थः सपक्षसिद्धिमिति सपक्षे व्याप्तिग्रहकसाध्यनिश्चयप्रसिद्धिमित्यर्थः उक्तमनिश्च
यानुसरणमिति तेजस्त्वनिश्चयमात्रेणापि उद्भूततया निश्चितो घटत्वासमर्थके नयत्रीव्योम्नि गमिसनेन च तस्याभावादिति भावः निश्चितसाध्यतदभाववद्व
त्तित्वेतितथा चापतीतस्य साधेरप्युपमेवार्थः अन्यथा सपक्षस्याव्यंतत्वादिघटितासाधारणपशंकायामुपक्रमेणैव तत्समाधानासंगतेरिति भावः॥

अ॰ प्र॰ तथानुसरणात् उक्तसत्वनिश्चयानुसरणात् केचित्तु साध्यप्रसिद्ध्यर्थं उक्तसत्वनिश्चयानुसरणमित्याहुस्तन्न तन्नाशादेव तत्प्रसिद्धिसंभवे धीरूपो व्यानु
१७ धावनवैयर्थ्यात् ये देशादिनं च पक्षमात्र इति तु स्यासाधारणत्वेपि पक्षत्वस्य संदिग्धकत्वरूपतया साध्यसंदेहाभावकाले एवासाधारणाभावा
द्दीधितौ तत्पक्षेतरस्य सत्वेपि पक्षे व्यापकत्वसंभवादुपाधित्वसंभवेन किंचैवमिति मूलासंगतिरिति वाच्यं तदानीं पक्षत्वाभावादेव सत्वेपि पक्षे
व्यापकतासंभवात् व्याप्तिग्रहेति अन्वयव्याप्तिग्रहे तत्र्थः दीधितौ साध्यसहचारग्रहप्रतिबंधनेति सपक्षव्यावृत्तत्वस्यासाधारणपदघटकत्वादिति भाव
ः आख्यायाम् असाधारणेति असाधारणहेतौ यो व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्तत्र विशेषादित्यर्थः असाधारणस्य सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपतया साध्याभा
वव्यतिरेकं सहचारज्ञानरूपेण सपक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानेन हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावव्यतिरेकव्याप्तिग्रहात् साध्यव्यतिरेकसह
चारज्ञानरूपेणापि पक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानेन हेतौ साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यव्याप्तिग्रहाद्धेति भावः नचैवमेतदादितो ध्वस्तादिसंतम
स इति मूलार्थ एतन्मूलस्यार्थः इह पक्षेतरव्यतिरेके सत्प्रतिपक्षः यथा वह्निव्यापकतया गृहीतस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेकात् तदन्यभावः साध्यते तथा वह्न्य
भावव्यापकतया गृहीतस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेकात्तदन्यभावस्याप्यभावो वह्निः साध्यतामिति सत्प्रतिपक्षेः सत्प्रतिपक्षानवकाशादिति पर्वतो वह्निमान् राम॰
धूमादिति स्थापनानुमानेनैव वह्निसाधनसमाप्तत्वादिति भावः उपाधेरिति इयांश्च पंचमीयत्वतोपि साधारणाधर्मादितो विशेषापातत्वात् व्यभिचार १७

त्वरूपसाध्याभाववत्त्वादिति भावः तदिति तदाश्रयत्वावच्छेदेन पक्षत्वं न सम्भवतीति पर्

संशयोत्पादात् अप्रयोजकेति उपाधिभिन्ने व्यभिचारशंकाजनकत्वे सत्यर्थः व्यभिचारशंकाविशेषजनकत्वावच्छेदसंभवाद्दूषकतानुपयोगाच्चेति उपाधेर्व्यभि
चारसंशयाधायकत्वेनैव दूषकत्वे अनुपयोगादित्यर्थः भिन्नक्रमं स्वस्य तत्त्यागेनान्यत्रान्वयं तद्विशेषेति पक्षेतरविशेषे इत्यर्थः पक्षतायां संदिग्धसाध्यक
त्वरूपपक्षत्वे अप्रसक्तमिति परमाणोर्द्व्यणुकस्य सकर्तृकं कर्म्यातोः संदिग्धसाध्यकत्वेन निश्चितसाध्याभाववत्त्वरूपविपक्षत्वासंभवादिति भावः तत्त्वे
नद्व्यणुकत्वेन अप्रसक्तत्वेति अणुत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन द्व्यणुकत्वविशेषितस्यापि भेदस्य परमाणावृत्तितया द्व्यणुकस्य परमा
णुभेदव्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः मूले विषमव्याप्तस्येति विषमव्यापकस्य इन्धनादेरित्यर्थः उपाधित्वात् उपाधिपदवाच्यत्वात् तथा च ल
क्षणावच्छेदकाक्रान्तविषमव्यापके पक्षेतरादिव्याप्तिवारकसाध्यव्याप्यत्वघटितलक्षणस्याव्याप्तिरिति भावः व्याख्यायां मूलमनुपपन्नमिति तेन साध्य
व्यापकत्वे पर्यवसितपादनादिति भावः व्याप्यत्वेति इदं च व्यापकव्यभिचाराद्यभिप्रायेण व्याप्यीभूतेति इदं च उपाध्यभिप्रायेण एवं च दीधितौ व्यभिचा
राद्युन्नायकतामात्रेण न उन्नायकत्वसामान्यमेव निविष्टमित्याशयः लक्षणस्येति यद्यपि पक्षे नोपयुक्ततया साध्यव्याप्यत्वस्यैव वक्तुमुचितं तथा
प्यतिप्रसंगवारणाय लक्षणे एव निविष्टसाध्यव्याप्यत्वेनैव साध्यव्यापकत्वेनाप्यतिप्रसंगवारणसंभवेन विनिगमनाविरहेणोभयोरपि निवेशादित्य
भिप्रायेणेदं दीधितावतिप्रसंग इति व्यभिचाराद्युन्नायकत्वमात्रस्य सत्त्वादित्यादिः तथा च दूषकतायामतिप्रसंगवारणाय साध्यव्याप्यत्वं निवेशनीयमि

अ.प्र. १८

समभिमानः इतरतः उन्नायकताविशेषानभिधानाद्व्यतीरगातिप्रसंगशंकातः आहेति उन्नायकताविशेषस्योपाधित्वप्रयोजकत्वप्रदर्शनेनोक्तातिप्रसंगवार
यत्रैवोपाधित्वेसाध्यव्याप्यत्वस्यानुपयोगितया तद्वैयर्थ्यरूपं दूषणांतरं दर्शयतीत्यर्थः एतदन्तरं तथेति तथा तेन रूपेणेत्यपाठः व्याख्यायां दूषणेति
अव्याप्तिरूपदूषणेत्यर्थः चकारेति प्रयोजकत्वाच्चेति चकारेत्यर्थः तदर्थं तथेत्यस्यार्थः दीधितावतिप्रसंजनेत्यादि एवं रणमेतत्सत्तामितिशेषः व्याख्या
यांविषमव्यापकसाधारणपवारणार्थमिति तन्मात्रवारणार्थमित्यर्थः विशेषणां लक्षणानियामके विशेषणांवैयर्थ्यात् वैयर्थ्याच्च सत्त्वार्थः तथे
साध्यप्रयोजकत्वाच्चेत्संमूलतात्पर्यार्थः तथा च नापीत्यादिलक्षणवादिमते विषमव्यापकाव्याप्तिर्लक्षणानियामके साध्यव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं चेति
दूषणाद्वयमपि नापीत्यत्र ग्रंथे हेतुरिदृष्टव्यं वस्तुतस्तु साधारणपवारणार्थमित्यत्र तृतीयातत्पुरुषः वारणं च संनिहितत्वात् विषमव्यापकस्यैव विशेषणमिति स
त्यलक्षणो विशेषणमित्यर्थः तथा च विषमव्यापके पक्षेतराद्यवपि दूषकताबीजसत्वेन लक्षणतया न दूरणामलक्षणोसाध्यव्याप्यत्वोपादानं व्यर्थमिति
भावः शेषं पूर्ववत् न च तत्तत्सविशेषणायोगोनेसाध्यमिति विरोध इति वाच्यं तादृशानुमेरत्रे हेत्व पविषयत्वैनतद्विरोधाभावादितिदिक् अन्येतु दीधिते
ननु साध्यव्यापकोपाधेः परंपरयैवतद्व्यभिचारादेरपित्वतोव्यभिचारानुन्नायकत्वेन दूषकत्वे न दूषकताबीजस्यतत्साधारणपवारणार्थं साध्यव्याप्यत्वस्या राम० 
वश्यकत्वेपि विषमव्यापकपक्षेतरादावपि लक्षणानियामकाभावान्न तत्राव्याप्तिरित्याशंकाहृदि निधायदूषकताबीजविशेषस्यैव तत्साधारणपाभावे साध्यव्या १८

प्यत्वस्य वैयर्थ्यमाविष्कर्तुमाह नन्वित्यादिना अतिप्रसंग इति॥ दूषकताबीजस्यातिप्रसंग इत्यर्थः तथा च तद्वारणार्थं साध्यव्याप्यत्वविशेषणस्यावश्यकत्वे दूषक
ताबीजाभावेनालक्ष्ये विषमव्यापकेनाव्याप्तिरिति भावः व्यतिरेकेणावेसंतं तेन रूपेणोक्तस्य व्याख्यानं उन्नापकताया मित्यंतं दूषकताबाभिमस्य व्याख्यानं दूषक
ताव्याभिमनंतरं मूले तदर्थकचकारो यो मः तेन साध्यव्याप्यत्वघटकं दृश्यं अतिप्रसंजनेति पूरणं वा पदव्यभिचारादावतिप्रसंगार्थकं तथा चेतदतिप्रसंगवारणाय
मादृशोत्राय कत्वानिवेशे साध्यव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यमिति सूचितं चकारस्याभिन्नक्रमत्वं सत्त्वपि तु मत्वुवदति साध्येति तथा च स्वरूपेव रसेन वैयर्थ्यं रूपे कह बी
घटापरंमूलमित्याहुः सत्त्वेन वह्निसामग्र्यादौ सत्त्वेन विवक्षितमिति मूलाधिकदेशा इति साधारण्येनातिप्रसंजकत्वात् निस साध्यकस्थली यो यावत्साधार
रणेनाव्याप्तिकरत्वाद्वेति भावः अनुविधायित्वमित्यादि इत्यत्र दीधितौ साध्यान्वयव्यतिरेकानुविधायान्वयव्यतिरेके इति याटाभिप्रायेणानुविधायीसत्त्रोऽन्वा
यकेति पाठे पि उन्नायकत्वमुन्नयनयोग्यत्वं व्याप्यत्वमिति यावत् अतो नार्थभेदः लभ्य इति अत्र लभ्यत इत्यंतेन साध्यप्रयोजकत्वस्य साध्यसमव्याप्यत्वसमनि य
तत्वमेवोक्तं न तु तत्साक्षात्कत्वं नापीत्यादिना ऽभेदाप्रत्तेरिति ध्येयं सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकत्वेन नञोऽभावार्थकत्वेन भूधातोः सत्त्वार्थकत्वेन तस्मिन् सति
भवत इत्यस्य तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगि इत्यर्थः एवं तेन विनापि भवत इत्यस्योक्तरीत्या तदभावसमानाधिकरणो सन्निमत इत्यर्थः तस्य हेतु पाधि
तेनाभिमतयत्रमित्याशयेनाह निससाध्यक इति विषमव्यापकावृत्ति आदिना विषमव्याप्यपरिग्रहः अतिप्रसंग इति तस्मिन् सत्यभवत इत्यादिना मितसाध्य

मु.प्र. १८

सम्मूनाधिकदेशवृत्तिविषयव्यापकाद्युपाध्यप्रयोजकत्वाभावेनतदुपाधित्वनिराकरणायोगादितिभावः केवलान्वयीतितत्रपक्षेतरस्य साध्यव्यापकत्वसंभवा
दितिभावः दीधितौ योगाभावं अवयवार्थद्वयस्य भावार्थाभावं व्याख्यायां योगोपपत्तौ विषमव्यापकस्यापि कथं विद्योगार्थसंभवेतद्वत्वात् योगव तत्साध्यव्या
प्यत्वस्य विषमव्यापकव्यावृत्तसाध्यव्याप्यत्वस्य स्फटिकलौहित्येजपाकुसुममुपाधिरित्याद्युपाधिपदे लौहित्यादिधर्मबोधकं केवललौहित्यादिशब्दस
मभिव्याहारासंभवात् यद्धर्मविषयकेति सम्बन्धान्तपदेति इदं च स्फटिकलौहित्ये इति दीधितिसनुसारेणोक्तं वस्तुतो विभक्त्यन्तपदस्यैव विवक्षितं तेन स्फटिक
लौहित्यं जपाकुसुमोपाधिकमित्यादौ नानुपपत्तिः विशेष्यतया विशेषणतया वेति लौहित्यशब्दस्य विशेष्यतया लौहित्यबोधकत्वे साधनशब्दस्य च विशेष
णतया व्याप्तिबोधकत्वमिति भावः ननु स्फटिकलौहित्ये इत्यत्राप्यपत्वात् स्फटिकस्य लौहित्येऽन्वयेनासामर्थ्यात् समासानुपपत्तिरत आह चेति अभेदा
वे समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वस्य तंत्रत्वया लौहित्यपदार्थस्याभेदेनोपाधिपदार्थस्वद्वृत्तिधर्मान्वयासंभवादाह समास्येति अन्वदंतिसम्बन्ध्याः स्व
वृत्तिधर्मान्वयाभेदेनार्थः अभेदे समस्याअननुशिष्टत्वात् किंतु स्वनिष्ठधर्मप्रकारकत्वावच्छिन्नं निरूपितत्वमिति नचैवं संनिरूपितत्वेऽपि समस्याऽननु
शिष्टत्वात् नचेयमधिकरणसम्बन्धेनैव निरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य निरूपितत्वे [redacted] राम०
स्वरूपत्वेननिरूपितत्वस्य समस्यार्थत्वोक्तिरितिवाच्यं अभेदसंबंधावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याभेदस्वरूपतयाऽभेदस्यापि समस्यार्थत्वेबाधकाभावात् स्वद्द १८

न्निधर्मेतियत्रजपाकुसुमसमवहितस्फटिकव्यक्तौसिंदूरसमवधानादेवलौहित्यसंक्रमस्तत्रापिस्फटिकलौहित्येजपाकुसुममुपाधिरितिप्रयोगाय
त्तिः जपाकुसुमसमस्फटिकांशेसिंदूरलौहित्यप्रकारकस्वांशेस्वलौहित्य●प्रकारकसमूहालंबनज्ञानजन्यत्वात्तज्ज्ञानेसर्वांशेभ्रमत्वनिवेशेऽसंभवात्
गौरवादतोधर्मांशेस्वरंजितत्वनिवेशः जपाकुसुमलौहित्येजपाकुसुममुपाधिरितिप्रयोगवारणायायाहभेदस्थेतिप्रतियोगितयेतिध्वंसनिवेशेचित्रे
णाभेदेनान्वयेबाधकाभावादितिभावः ननुस्फटिकलौहित्यइत्यादौसमस्तस्थलेस्फटिकस्यलौहित्येजपाकुसुममुपाधिरितिसमस्तस्थलेचवक्ष्य
र्थतद्भ्रमाणांवक्ष्यमाणाविद्यमानत्वेनवोक्तरीत्यान्वयबोधसंभवेपिलौहित्येस्फटिकेजपाकुसुममुपाधिरितिसमस्तस्थलेऽक्तरीत्यान्वयबोधसंभवः न
चतत्रसमस्तस्थलेवदेवस्फटिकपदस्यैवलक्षणयोपगमेननिस्तारइतिवाच्यंवक्ष्यमाणरीत्यास्फटिकपदेलक्षणांविनैवोपपत्तौगुरुरूपेणातद्रूप
गमस्याभाप्यत्वात् तथापिलौहित्येस्फटिकेजपाकुसुममुपाधिरितिसमस्तस्थलेलौहित्यसेतरविशेषणात्योपस्थितस्यामन्नान्वयासंभवेना
निस्तारात् नचतत्रलौहित्यधर्मिसंक्रामकत्वमात्रबोधपपत्तिरितिवाच्यं लौहित्यसंक्रमणोपिजायमानस्यतथाप्रयोगस्यानुपपत्तेः एवंज्ञानस
त्वादृश्यमानेऽनुभवविरोधः स्वत्वाननुगमेनानंतशक्तिकल्पनंचेत्यतआह वस्तुतस्तुलौहित्यस्फटिकेइत्यादिइत्यादावितिआदिनालौ
हित्येस्फटिकेजपाकुसुममुपाधिरित्यस्यपरिग्रहः जनकत्वेति एवकारस्यास्वरंजितत्वव्यवच्छेदः अनुमानंवेतिवेतिआदितिसुधियः ॥

नलक्षणोक्तसमपदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यस्य च संकोचादिति भावः ननु लौहित्यस्यान्वये तत्संक्रामकत्वबोधानुपपत्तिरत आह धर्मस्येति
तात्पर्यमर्यादया लौहित्यादिपदसमभिव्याहारेण धर्मत्वेनेति यद्यपि लौहित्यस्य स्फटिके इत्यादौ लौहित्यस्येतराविशेषणतया लौहित्यत्वेनैव लौहि
सभानं संभवति तथापि लोहितः स्फटिक इत्याद्यनुरोधेनावश्यमाश्रयणीयेन धर्मत्वेन भानेन तत्रापि निर्वाहेऽस्य समस्तस्थले प्रकारद्वैविध्याप्रप
रामनुचितमिति भावः अत्र जपाकुसुमस्फटिकयोर्विप्रकृष्टतादशायामुपदर्शितप्रयोगवारणाय स्फटिकान्वितं समीपवर्तित्वमप्युपाधिपदार्थ इति के
चिद्वदंति तन्मतं कटाक्षयन्नाह जपाकुसुमस्फटिकयोरिति विप्रकृष्टत्वे बहुतरसंयुक्तसंयोगाश्रयदेशव्यवहितत्वे समीपेति सामीप्यं चात्राल्पतरसंयुक्त
संयोगाश्रयत्वं लाभ इति तथा च तस्योपाधिपदार्थत्वं विनाप्युपदर्शितप्रयोगवारणासंभवेन तस्य तत्वे प्रमाणाभाव इति भावः ननु तदंतरभावेण बम
बोधस्यानुभवसिद्धत्वादेव तस्य तत्वमावश्यकमत आह अस्त्वेवेति आपि समीपवर्तित्वेपि सुपदेति नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्य विभक्त्यर्थेपास्येति विना
ऽस्वीकारेण तस्योपाधिपदार्थत्वे स्फटिकान्वयासंभवादिति भावः क्लृप्तशक्तिविरोध इति क्लृप्तशक्तिभेदकल्पने च गौरवमिति भावः नन्वेवं सुपो वृत्तित्वेपि स्व
सत्ताया असंभवेन स्ववृत्तित्वस्य लाभादुपदर्शितरीत्यासिद्धं राहित्यौहित्यसंक्रमेपि तादृशप्रयोगापत्तिरत आह धर्मत्वेनेति स्ववृत्तीति जपाकुसुमादि
वृत्तीत्यर्थः स्वीकारे सामीप्यं चेति सामीप्यसमीपवर्तित्वमनियततया तावत्पर्यंतस्यैवैयर्थ्येन तत्समभिव्याहारः तत्र च भेदे सामीप्यवत् तथा च स्वभिन्नस्वसमी

पस्फटिकविशेष्यकधर्मप्रकारकप्रतीतिजननं जपाकुसुममित्यन्वयबोधः अत्र समस्तस्थलेऽन्वयबोधप्रकारमुक्त्वासमस्तस्थले तमाह स्फटिकलोहित इति
प्रतीतिजनकमिति अत्र स्फटिकलोहित इत्यादिसमस्तस्थलेऽसमस्तस्थलापेक्षया प्रकारभेदस्यावश्यकत्वेन तत्र लोहितत्वेन लौहित्यभानेनैव धर्मिवाचिधर्म
त्वेन तज्ज्ञाने प्रमाणाभावाद्धर्मप्रकारकत्वांशस्यानिवेशः लोहितः स्फटिक इत्याद्यसमस्तस्थले च लोहितेन लौहित्यस्यैव विशेषणत्वेनोपस्थितस्य प्रकारत्वा
न्वयासंभवान्न निवेशः एवं लोहितस्फटिक इत्यादिसमस्तस्थलेपीत्याशयः त्वसमीपवर्त्तीति अत्रापि स्वसमीप्येत्येवमाशयः लौहित्यसंक्रामकत्वबोधप्र
कारमुक्त्वा व्याप्तिसंक्रामकत्वबोधप्रकारमाह अयमत्रेति विशेष्यत्वमिति अर्थ इत्यग्रेतनेनान्वयः एवमग्रेपि यथासंभवं बोध्यं सर्वत्र साधनपदस्य व्या
प्यार्थकतया प्रवृत्तेपि साधनपदं व्याप्यार्थकं तथा सत्याह तादात्म्येन प्रकारत्वमिति अत्र तादात्म्येनेति वस्तुगतिमनुरुध्य न तु तेन रूपेणानिवेशः प्रयो
जनाभावादिति ध्येयं व्याप्तिसंक्रामकत्वलाभ इति दीधितिस्वारस्यानुरोधादाह साधनपदस्य वेति एतत्कल्पे स्वरूपसंबंधेन प्रकारत्वं द्वितीयसप्तम्यर्थो बोध्यः
सामानाधिकरण्यापररूपमिति स्फटिकलोहित इत्यत्रैतादृशसामीप्यं सर्वत्रासंभवीति नोक्तं तादात्म्यमिति इदं च साधनपदस्य व्याप्यपरत्वेऽपीति तत्त्वं वेति तद्व्या
प्यत्वपरत्व इति विवेकः एवं चेति न चात्रार्द्रेन्धनप्रभववह्नेरेव स्वसमानाधिकरणतया तत्र भेदरूपोपाधिपदार्थान्वयासंभवः स्वपदेति व्याप्तिभ्रमासंभवे
प्येति वाच्यं न कलंजभक्षणयोर्हिंसात्वेऽपि साधनत्वादेरिवाप्रसिद्धेः भेदस्य योग्यतादिविरहेणानन्वयात् अत एवान्वयबोधेन तदुच्छेदः मेयत्वावच्छेदेनाभावो गुणादि

भ·प्र·
२१

अत्र वस्त्वाप्यवच्छिन्नतावच्छेदेनार्द्रेन्धनप्रभववह्नौ व्याप्तिप्रसमसंभवाद्वेतिदिक् विषमव्याप्तत्वं कस्यचित् लक्षणामाहमूलेऽग्रे मेत्विति नवीनास्तु पूर्वोक्तलक्ष
णस्यैव विषमव्यापकव्याप्तत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं दर्शयति मूलेऽग्रे मेत्विति तीत्याहुस्तच्चिंत्यं तावा लंब्यचेदं लक्षणाया सम्मितिदीधितिग्रंथविरोधात् व्याख्या
यांउपाध्यभावस्य चेति व्यभिचारित्वस्यादिसाधारणीपाध्यभावस्य चेत्यर्थः निराकर्त्तुमिति अन्यथोपाधिसामानाधिकरण्याभावस्य पदस्य शब्दार्थ
तयाताद्दशाभाववतिसाध्यसमानाधिकरणे साध्यव्यभिचारेणताद्दशाभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वाभावेनासंगतापत्तेरिति भावः ।। खुसती
तिव्यवहाराधीनव्युत्पत्तीत्यर्थः पलादेवेति अत्र यथा पटे घटभेदप्रतीतिस्तत्त्वेपि पटत्वस्तिघटभेदस्य पटे घटो नास्तीति शब्दार्थतापत्तेरित्याशयः श
ब्दस्यव्युत्पत्तिवलादेव बोधकत्वे प्रतीतिरेवेयर्थमाशंक्याह उपाधीत्यादि संबंधत्वेति विशिष्टप्रतीतिनियामकत्वरूपसंबंधत्वेत्यर्थः उपाधिव्यभि
चाराभावस्य पदभावस्य पदभावशब्दार्थत्वेऽग्रिमग्रंथेन व्याप्यत्वं तद्व्यभिचाराभाववत्त्वं वाच्यमित्याशयेनाह प्रमेयत्वेति अग्रेप्रमेयत्वपदस
मतिरिक्तधर्मोपलक्षणतामंगीकृत्य दीधितिकारेणोक्तं यत्संगमनाहतयथा श्रुतस्येति तद्व्याप्यत्वेतीति अव्याप्यत्वं स्वव्यापकतदुपाधिसत्त्वाभावः व्या
प्यत्वं वा व्याप्यताभावः एवं चाग्रिमग्रंथेन व्याप्यत्वस्याव्याप्यत्वाभावरूपतया प्रमेयत्वाव्याप्यत्वस्य गगनादेः प्रसिद्ध्या नासंगतिरिति भावः साध राम०
नदसहनीसाधननिरूपितत्वदितितदभावौ सत्यप्यर्थस्येति सर्वत्रैव विशेषणविशेष्यतासंभावेनजा बोध्यतदितिमतानुसारेणोसादि अभावान्यप्रभृति २१

प्रतियोगितयेत्यादिरुक्तं अभावप्रतियोगितयोक्तं इतरथानुजातौ न सज्जेताघनुरोधेनाभावविशेषणकसमग्रमर्थप्रकारकत्वोधांगीकारेतु यथाश्रुते निसा
ध्यव्यभिचाराभावव्याप्तत्वरूपेस्मर्थः लाभादिति एवं च महानसत्वादिव्यभिचाराभावस्य धूमव्यभिचाराभावव्याप्तत्वे न महानसत्वादेर्विषमव्याप्यस्यापि
त्वं नवारितमेवेति हृदयं इत्याहाविति व्यभिचाराभावादित्संतरति शेषः सत्वादिति विषमव्यापकेऽतिव्याप्तिरतइति शेषः अवश्यमितीति तथाचावश्यं व्यभिचार
विरहस्तेनेन साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वलाभान्न विषमव्यापकातिव्याप्तिरिति भावः व्यभिचारसत्वादिति विषमव्याप्येति। व्यभिचाररणायेति शेषः
अवश्यमितीति तथाचावश्यं व्यभिचारसत्वमिसनेन यद्भावे साध्यव्यभिचारव्याप्याभावप्रतियोगित्वलाभान्न विषमव्याप्येऽतिव्याप्तिरिति भावः तच
यद्भावे तदभावनिष्ठमेव यद्भावत्वादार्थनिष्ठमेवनन्तु व्यभिचारव्याप्तिरहप्रतियोगितपर्यवसन्नत्वात्तरस्य तद्भावनिष्ठत्वेन निर्वकुंशकारत्वा
तद्विरहस्य व्यभिचारव्याप्यत्वे तत्र व्यभिचारविरोधित्वंस्वरूपतो घटत एवेसत आह यद्वेति व्यभिचारेति अत्रार्थक्रमानुरोधेन न व्यभिचारान्वयानुविधा
यिव्यतिरेकशालित्वं व्यभिचारव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयशालित्वरूपेस्मर्थः तेन यद्भावान्वयव्यतिरेकयोः क्रमेण व्यभिचारान्वयव्यतिरेकानुविधापित्वा
भावेपिन क्षतिः व्यभिचारावान्वयेति पाठे तु यथाश्रुतमेव सम्यक् व्याप्तिनिरूकाकांक्षाशांतये हरयति धूमस्येति निर्धूम महानसमाधाररणमहानसत्व
संधूमाव्याप्यत्वात् तन्महानसत्वमिति तन्महानत्वेसादिरस्वंचतद्विरहिणीति प्रथमकल्पाभिप्रायेण व्यभिचारविरहिणीति कल्पेतु धूमव्यभिचाराभावे

भ.प्र. विपक्षाभावासत्त्वादिति वोध्यं सद्धेतौ साध्यसमव्याप्तत्वपर्यवसन्नोऽक्षरद्वयवति साध्यं न व्याप्यं केसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावच्छिन्नावृत्तित्वाप्तिरिष्ट्युपत्तौ
२२ चानौपाधिकत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह एतावतेति तद्व्याभाव अर्थतः साधनाव्यापकत्वलाभायदीधितौ तादृशेति यद्भावोऽव्यभिचारविरोधीत्यस्य स
र्थः न चास्मन्मुपाधिरिति तथा च यद्भावो यत्साध्यव्यभिचारविरोधी तत्त्वे सति यद्धेतुर्दृष्टिः सत्त्वसाध्यकतद्धेतावुपाधिरित्यर्थः तःसाधनाव्यापक
त्वलाभ इति भावः आख्यायां पारिभाषिकेति यावत्तद्धव्यापकव्यापककत्वादिरूपेतदर्थः निरूपाधित्वद्रूतिरेवं चोपाधेरनौपाधिकत्वे प्रतियोगितया
प्रवेशलाभोपीति हृदयं दीधितौ सोपाधिरिति अनेन च सोपाधित्वधीव्यवहारनियामकरूपवोक्तसंबंधो नतूपाधिलक्षणोपि तत्प्रवेशः सद्धेतोरनौपाधि
कत्वानुपपत्तेरिति सूचितं व्याख्यायां ऽक्षरीत्या साधनाव्यापकत्वमनिवेश्य दर्शितरीत्या प्रकारान्तरेणाप्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपेणापारिभा
षिकमिति सद्धेतौ तादृशोपाधेरप्रसिद्ध्या तस्यानौपाधिकत्वप्रतियोगितया प्रवेशासंभवादिति भावः अनौपाधिकत्वमिति व्याप्तिरिति शेषः एवमग्रेपि न तन्त्रेति
तन्त्रव्याप्त्यंतरस्यैवांगीकारादिति भावः केवलान्वयिन्यव्यापनेन स्वस्यापि केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमइत्याशयेनाह स्वमतेति व्यापकताप्रायकमात्रस्य व्याप
कताघटकद्वितीयदलमात्रस्य व्याप्तिशरीरेति द्वितीयदलमात्रोपादाने धूमादिविषमव्यापकस्यैंधनादेरपि उपाधित्वे तद्भाववद्रूपानौपाधिकत्वस्यवन्ह्या राम०
दावतिप्रसंगः यद्यद्भावो व्यभिचारविरोधी तद्भावोऽत्रावनुगम इति भावः व्याप्यताघटकमात्रस्य व्याप्यताघटकाद्यदलमात्रस्य दोषोन्नयनेनेति व्याप्यव्यभि २२

चारादिनाव्यापकव्यभिचाराद्यननुमानादितिभावः अहेतिमात्रसंग्रहायाहाकाशपदमिति अतिरिक्तेतितदव्यातिरिक्तघटादीत्यर्थः निरूक्तेतितदुभयघटादिवृत
मतमत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यभिचारविरोधित्वाभावादितिभावः दीधितौ घटकत्वे इति प्रकारतयेत्यादिः तेन व्यभिचारस्य संसर्गतया घटकत्वपक्षे संगतमभा
वेपि न क्षतिः केवलान्वयिसाधारणपाभावेन लक्षणगतत्वानुपपत्तिमाशंक्याह व्याप्यापां केवलान्वयिनीति साध्यातिरिक्तस्येति उपाधित्वेनाभिमतस्य सर्वस्यैव सा
ध्यान्तर्गतत्वेनाभेदेव्याप्यव्यापकभावासंभवासंभवादितिभावः ननुउक्तस्थले निरूक्तोपाधिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्ध्या वृत्तित्वाभेरसंभवेनचेदं त
त्यासंतमसत्वेतीत्यादिनास्वयमेवदूषयिष्यतइतिवाच्यं तथाप्यतिप्रसंगेरसंभवदुक्तिकतायाऽर्थान्तरत्वादिसंतग्रहस्वव्यभिचारेतिसाधनाव्यापकेति इदंच संदेहो
व्यभिचारविरोधिसाध्यसामान्यादिव्यभिचारित्वाभावकत्वेनासंभववारणाय अनौपाधिकत्वस्यस्वव्यभिचारेत्यादिरूपत्वे अननुगमः किंच तस्यपारिभाषिकत्वेनो
पाधेस्तन्मतियोगितया निवेशाभावे तत्साध्यव्यापकत्वनिवेशवैयर्थ्येन विषमव्यापकस्योपाधितापत्तिरतो निरूक्तोपाध्यभावरूपत्वमेवानौपाधिकत्वस्यावाच्यं एवं
ना च प्रतियोग्यप्रसिद्धौ तिव्याप्तिरित्याशयेनाह यदिचेति अपिमग्रन्थेतित्रमिहीसादियथाश्रुतग्रन्थेत्यर्थः साध्यव्यापकत्वदलत्याभावेति यत्सदार्थस्येत्यादिः एवं
यतीति अन्यथा तादृशविरोधितस्यैतन्मते यथाश्रुततदभावव्याप्यत्वरूपतया तेन विषमव्यापकवारणेऽपि विषमव्याप्यस्यवारणासंभवादित्याशयः पदभावप
दार्थस्यसाध्यव्यापकनिष्ठत्वलाभेपि यत्सदार्थस्यसाध्याव्यापकत्वं न लभ्यमेवेत्यतआह यद्व्यभिचारितेति यत्र यत्र सासाध्याव्यापक इति अन्त्रेः सप्तम्यर्थोऽभेद

भ॰प्र॰
२३

त्तस्य च यद्व्यभिचाराभावेऽन्वयात् तथा च साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतो यद्व्यभिचाराभावः साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यस्तत्त्वमुपाधित्वमिति पर्य
वसितं विषमव्याप्यतन्महानसत्वव्यभिचाराभावस्य निरुक्तसाध्यव्यापकत्वाभावाद्विषमव्याप्यनिरासः विषमव्यापकं निरस्यति विषमेति एतादृशेति साध्यव्यभिचा
राभावव्याप्यत्वरूपेत्यर्थः न त्विति समव्याप्तत्वार्थकत्वेनेति शेषः व्यापकपदवैयर्थ्यादिति अयमाशयः विषमव्याप्याभावस्य साध्यवृत्तित्वाभावेनैव विषम
व्याप्यवारणे व्यापकपदवैयर्थ्यं समव्याप्याभेदार्थकत्वे तु व्यापकपदानुपादाने विषमव्यापकाभावस्यापि साध्याभिन्नत्वाभावेनैव विषमव्याप्यवद्विषमव्यापकवारणे
साध्यव्यभिचारविरोधित्ववैयर्थ्यात् उपाधिव्यभिचाराभावमात्रस्य साध्याभिन्नत्वाभावेनासंभवश्चेति व्यापकपदसार्थक्यमिति वस्तुतस्तु यत्र यत्रेति विशिष्टवैशिष्ट्य
मिति न्यायेन साध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्टयदभावे विरोधित्वान्वयेन साध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्टयदभावस्य साध्यव्यभिचाराभावव्याप्य इत्यर्थलाभे विषमव्याप्यतन्महा
नसत्वव्यभिचाराभावाधिकरणात्तन्महानसत्वस्य साध्याव्यापकत्वान्न निरास इति भावः विषमव्यापकस्य यथाश्रुतविरोधित्वाभावादेव निरास इत्याह विषमेति मूल
एव न च विषमव्याप्तस्येत्यादिमूल एव न त्विति एकत्र द्वयमिति न्यायेन यदभावे साध्यव्यापकवृत्तित्वव्यभिचारविरोधित्वयोर्नान्वय इत्यर्थः यदभावः यद्व्यभिचारि
त्वाभावः साध्यव्यभिचारविरोधीति साध्यव्यभिचाराभावव्याप्य इत्यर्थः व्यापकपदवैयर्थ्यादिति अयमाशयः साध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्टयदभावे साध्यव्यभिचार
विरोधित्वनिवेशे व्यापकपदानुपादाने विषमव्याप्याभावस्य साध्यवृत्तित्ववैशिष्ट्याभावेन विषमव्याप्यवारणेऽपि साध्यवृत्तित्वविशिष्टविषमव्यापकाभावस्य राम॰ २३

साध्यव्यभिचारविरोधित्वात्तत्रातिप्रसंगवारणाय व्यापकपदोपादानं तथा सति साध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्ट। विषमव्यापकाभावस्य विषमव्यापकत्वेन निरुक्तसा
ध्यव्यभिचारविरोधित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति तत्सार्थक्यं। यदभावे साध्यवृत्तित्वसाध्यव्यभिचारविरोधित्वयोर्निवेशे तु विषमव्याप्याभावस्य साध्यवृत्तित्वाभा
वेन विषमव्यापकाभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वाभावेन च तयोर्वारणे व्यापकपदवैयर्थ्यं ननु यद्व्यभिचारसाध्यव्यभिचारघटकवृत्तित्वद्वयं सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव वाच्यमन्यथा साध्योपाध्योपाध्योरभाववृत्तिसंबंधांतरेण साध्यस्य वृत्तित्वेन व्यभिचारद्वयाभावस्य साध्यावृत्तित्वाद्व्याप्यापत्तेः र
वंबजातिमान्मेयत्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः समवायादिना व्यभिचाराप्रसिद्धेरतो व्यापकपदसार्थक्यं तथा सति व्यापकत्वस्य व्यभिचारद्वयस्य वि
षणताविशेषणीववस्तुव्यतयोकाव्यभिचारतासंभवादिति चेन्न तथापि साधनभेदेनोपाधिसत्तायामपि न तया यत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यभिचा
रस्याप्रसिद्धिस्तत्र व्यापकपदवैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वात् मान्यास्तु यत्र तदप्रसिद्धिस्तत्र यदभावे साध्यव्यापकवृत्तित्वव्यभिचारविरोधित्वयोर्निवेशः यत्र च तत्प्र
सिद्धिस्तत्र यदभावे साध्यवृत्तित्वव्यभिचारविरोधित्वयोरेव निवेशः दीधितौ साध्यव्यापक इत्युपादानं न रं साध्ये वेति दूरस्था यमितित्याहुः किंतु साध्यव्य
व्य
भिचारविरोधीतिस्थाने साध्याव्यभिचाराभाववृत्तिप्राचीनसांप्रदायिकपुस्तकेषु पाठस्तत्रायमाशयः साध्यव्यापके अव्यभिचारविरोधित्वस्य च तत्र यत्रे सादि
रीस्यासाध्यव्यापकांतर्भावेन उपाधिव्यभिचाराभावस्य साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वमर्थस्तत्र व्यापकपदानुपादाने विषमव्यापकेऽतिप्रसंगस्तदभाव

भ.प्र.
२४

स्वसाध्यांतर्भावेन साध्ये व्यभिचाराभावस्याप्युक्तत्वात्तदुपादाने साध्ये व्यापकविषयव्यापकांतर्भावेन तथात्वात्तौ त्रितासइति व्यापकपदसार्थक्यं न तु साध्यव्यापकां
तर्भावेन उपाध्यभावस्य साध्यव्यभिचाराभावसामानाधिकरण्यं प्रत्यस्वार्थत्वात्तथासति साध्यांतर्भावेनैव उपाध्यभावे साध्यव्यभिचाराभावसामानाधिकरण्योपार्थ
कत्वसंभवेन व्यापकपदवैयर्थ्यात् न च विषमव्यापकातिप्रसंगवारणाय तद्दलस्यावश्यकमिति वाच्यं तदुपादानेपि तदाने पि विषमव्यापकस्यापि साध्यव्या
पकतया तदंतर्भावेन निरुक्तसामानाधिकरण्यसत्वेनातिप्रसंगतादवस्थ्येन तत्स्यानिष्कलतयावैयर्थ्यस्य पदुर्वारत्वादिति पूर्वपक्षीति अन्यथा सद्धेतौ साध्य
समव्याप्तस्य साध्यसाधन्य आदेरुपाधितापत्तेरिति भावः विरोधस्वरूपेति तत्सत्वे चावश्यमित्याद्युपदर्शित विरोधस्वरूपेत्यर्थः तृतीयांतद्वयस्य यथाक्र
मं पक्षांतद्वयेनान्वयः साधनत्वस्याव्यावर्तकत्वादाह हद्यमूलेति फलोपधायकत्वस्य न सार्वत्रिकत्वमित्याशयेनाह तद्योग्यतेति पक्षधर्मत्वं वैद्यानिकं पक्षध
र्मत्वं तत्र साधने यल्लिंकिंचिदिति मितित्रातनयतादीत्यर्थः व्यभिचारोन्नायकत्वेनेति वह्निधूमव्यभिचारी अयोगोलकेतन्महानसत्वव्यभिचारित्वादिति
रीत्या व्यभिचारोन्नायकत्वेनेत्यर्थः दीधितिकारस्य यस्मिन्सतीत्यादिप्रतीकस्यानुमितिपदं विहाय नत्विसादिप्रतीकएवान्वयउपमानानुमितिप
दस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागेनानुमितिप्रयोजकपरतया व्याख्यानेबीजमाह यस्मिन्सतीत्यादिना परामर्शादिसत्वेकारणांतरविरहेणाकदाचिदनुमि राम०
तिर्नभवतीमतेनआह साक्षात्परंपरयेति अनुमिप्रतिबंधः स्वप्रयुक्तानुमितिप्रतिबंधः सर्थकत्वमेति अनुमितिर्नभवतीत्यस्येत्यादिः अत्रअनु २४

तिप्रयोजकाबाधितत्वादेरेवसत्त्वादत आह व्यभिचारमितिदिपक्षमात्रमा ॥७

मितिर्नभवतेवेत्येतत्प्रतीकेव्यभिचारविरोधित्वेतिसाध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वरूपव्यभिचारविरोधित्वेत्यर्थः लाभेपीतिएतज्ज्ञानंयदभावेइतिसमस्तं
तस्यानुषंगः यदभावेसतीतितदर्थः तत्रयदभावेसतिअनुमितिर्भवनावश्यकत्वेदूषणाभिधानंविरुद्धत्वादेरित्यादिनादूषणाभिधानंतत्प्रतीकएवन
नुपघातिरेकइत्यादिप्रतीकएव अनुमितिपदं अनुषज्यमानानुमितिपदंव्याप्त्यादेरनुमितिजनकत्वाभावेनतथाव्याख्यानासंभवादाह अनुमितिप्रयोजकतये
ति अनुमितिप्रयोजकपरतयेत्यर्थः साक्षात्परंपरयाजनकत्वरूपंप्रयोजकत्वमपिनव्याप्त्यादावत आह प्रयोजकंचेतिव्याप्यत्वमिति अत्रव्याप्तिपदेनवि
विशकलितयोरव्यभिचारसामानाधिकरण्ययोः परिग्रहस्तेनसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैवानुमितिप्रयोजकस्यसाधारणग्रंथसंगतिः अबाधितत्वादि
तिआदिनासत्प्रतिपक्षितत्वपरिग्रहः व्यतिरेकइत्यादेरनुपदमेवदूषयितव्यतयातथेत्यादिनादृष्टांतकथनमयुक्तमत आह उक्तिसंभवेति आदिपदेनबाधि
तत्वादेर्नबाधितत्वादेरूपग्रहोनसंभवतिनव्यतिरेकेनुमितित्वरूपेतीतिप्राचीनैर्गगिनादेर्विरुद्धत्वानुपगमादितिभावः सपक्षवृत्तित्वपर्यंतमितिप्राचीनैर्विरुद्धस्यव्यभि
चारित्वानुपगमादितिभावः तन्मास्तुकारीतिविभिन्नपक्षकादित्वेसाधनपक्षधर्मयोरेकावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटिततत्सपक्षकोपाधिलक्षणस्यापराव
च्छिन्नसाध्यव्यापकसपक्षकोपाधेरलक्ष्यतयेवाव्याप्तिरित्यादितिभावः उपाधिद्वयस्यसाध्यपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिद्वयस्यसम्पा
भिमानातनयतादित्यादावुक्तोपाधिद्वयस्यसंकीर्णत्वेऽव्याप्तेरसंभवइत्यत आह संकीर्णत्वेवेतिभिन्नत्वएवेत्यर्थः उदाहरणद्वयंसाधनपक्षधर्मावच्छिन्नसा

धा.प्र. २५

व्यापकोपाधिद्वयं दर्शयितुं यथा घटः प्रमेयस्साधर्म्यत्रयेण दर्शयितुमाह तदुपाधिद्वयस्यासंकीर्णतोपपादकं परस्परं भेदकमाह यस्से साध्यासत्व
इति वायुः प्रत्यक्षो विभुत्वादित्याद्याविद्यादिः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्रसिद्धिः आत्मत्वादेरिति शेषः पक्षसाधनवद्व्यन्तरत्वेतिवा घात्याघमतरत्वेत्यर्थः
हेतुमतीति घटः प्रमेयः आकाशत्वादित्याद्याविद्यादिः तद्व्यापकासंभवदिति तत्र पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येवसंभवदुसाशयः हेतोरिति घटः प्र
मेयः प्रमेयः स्पर्शाश्रयत्वादित्याद्याविद्यादिः स्यादिति तत्र साधनस्यापि पक्षधर्मत्वादिति भावः अत्र यं यत्पक्षवृत्तिसाध्यकत्वहेतुमद्वृत्तिसाध्यकत्व पक्षा
वृत्तिहेतुकत्वेति त्रितयं व्यापकत्वोपपादनायेति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य साधनसामानाधिकरण्यं विनानुपपन्नत्वादिति भावः नियमेति
पक्षावृत्तिहेतुसमानाधिकरणत्वावच्छेदेन साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वनियमेत्यर्थः तादृशस्य पक्षावृत्तेः पक्षावृत्तेरिति रहस्यं चयं पंचम्यंतं एतस्य च भेद
मित्यनेनान्वयः भेदश्च परानुमोगिकभेदं इत्थमत्रोपि दीधितौ साध्यवतीति अत्र घटः प्रमेयः शब्दत्वादित्यादौ हेतावुद्भूतरूपवत्वस्य हेतुसामानाधिक
रण्याभावात्साध्यवतीत्युक्तं ननु साध्यवति हेतुसमानाधिकरणस्यापि केवलहेतुसमानाधिकरण्यसंभवेन साध्यवति हेतुसामानाधिकरण्यस्य केवलहेतुस
मानाधिकरणान्नभेदकत्वसंभव इत्यत आह व्याख्यापां हेतुसमानाधिकरणस्येति अर्थ इति अन्यथा साध्यव्यापकत्वघटितोपाधित्वस्यैवासंभवादि राम०
तिभावः लब्धं भेदप्रतियोगि हेतुसमानाधिकरणोलब्धं एतस्य साध्यवति हेतुसामानाधिकरण्यस्य भेदकत्वं पक्षावृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणाद्भेदकत्वं पक्ष २५

निष्ठत्वविशेषितस्य साध्यवत्तिहेतुसामानाधिकरण्यस्य भेदकत्वं संभवत्येवेत्यत आह सत्यमिति पक्षनिष्ठत्वाविशेषितस्यैव हेतुसामानाधिकरण्यस्य भेदकत
यास्यपूत्वमिति भावः मूले पक्षधर्मावच्छिन्नव्यापकस्य प्राक्प्रदर्शनेन दीधितौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य प्राक्प्रदर्शनमसंगतमत आह साधनप
क्षधर्मयोरिति प्रभाः प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्यापि न बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वमत आह प्रभायामप्रत्यक्षत्वादिति बहिर्द्रव्यत्वेति किंचि
वि द्विशेषितबहिर्द्रव्यत्वेस्यर्थः तेनोद्भूतरूपवत्त्वस्य वायुभिन्नबहिर्द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वेपि न क्षतिः ननु उद्भूतरूपं प्रत्यक्षस्पर्शादे
सेव कुतो नोक्तमत आह समवायेनेति तथा ज्ञातस्य साध्यव्यापकतया ज्ञातस्य ज्ञानादित्यादेरिति पक्षे शब्दे साध्याव्यापकत्वेन वस्तुतस्त्वित्यादेरभावादिति भावः
अहोषत्वादिति दूरं च यो यदा साध्यव्यापकतया ज्ञायते स तदोपाधिरिति दूपाधेरनित्यदोषत्वमित्याशयेन वस्तुतस्त्वित्यादिमाहेति अत्र मूले शब्दपक्षस्य शब्दग्र
हरूपशब्दप्रमाणापरतया शब्दप्रमाणस्य पक्षतायां मूले सैव वस्तुत्वित्यादिपरत्वं संभवतीत्याह तच्चिंसं तावता पक्षे साध्याव्यापकत्वपरिहारेपि शब्दे सा
ध्यापकत्वस्य दुर्वारतया वस्तुत्वित्यादेरसंभवात् न च ज्ञानत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं संभवत्येवेति वाच्यं तथापि गुणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्न
तिमूलासंगतेः सिद्धांतलक्षणेति वक्ष्यमाणसिद्धांतलक्षणेस्यर्थः अन्यतरत्वेति पक्षसाधनयदन्यतरत्वेस्यर्थः संभवादिति न च व्यर्थविशेषणत्वेन पक्षध
र्मान्यतरत्वादेर्धूमादिनिष्ठार्द्रेन्धनादिव्याप्यानवच्छेदकतया साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वरूपसाध्यव्यापकत्वेन संभवत्येवेति वाच्यं व्यर्थविशेषणावच्छेद

भ॰प्र॰ नापिव्याप्तेरसिद्धिर्यथे अवस्थापनीयत्वात् लाघवेन तद्धर्मिनिष्ठत्वादिव्यापकत्वस्यैव लक्षणेनिवेशाच्च ननु तथापि पक्षनियतसाध्यादिस्थलेऽनुपपन्नमेव पक्षसा
२६ धनवदन्तरत्वादेरेव पक्षधर्मस्यासंभवादत आह दूषकं चेति तथा चार्द्रेन्धनादेः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवेऽपि तज्ज्ञानाभावदशायां शुद्धसा
ध्यव्यापकतया ज्ञानस्य दूषकत्वमानुभविकं तदनुपपन्नमिति भावः असाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगित्वनियतरूपस्यैवोपाधित्वस्वरूप
त्वमित्यभिमानेन दोषमाह मूले सोपाधित्वादिति तिउपाधिव्यभिचारित्वादित्यर्थः असाधकमिति असाधकत्वं चानुमित्यौपयिकपक्षविद्रूपप्रत्यतमि
तिव इवः वस्तुतस्तु अनुमित्यौपयिकव्यावृत्तप्रत्यक्षत्वमेव तत्तेन व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्धसाधनेन व्याप्यभावादिसाधनासंभवेऽपि न क्षतिः नाह
शरूपाश्रयाभावत्वेनाभावसाधनसंभवात् साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे तादृशव्यभिचारित्वरूपसोपाधित्वहेतौ व्यर्थत्वेति तथा च साधनावच्छि
न्नसाध्यव्यापकत्वस्यासाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगित्वानैयत्यान्नोपाधित्वरूपतेति भावः व्याख्यायां तदवच्छिन्नेति तावकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ककत्वप्रका
रकप्रमाविषयत्वादेरिति तावकत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकस्यापीत्यादिः मित्रातनयत्वपक्षकानुमानेऽति मित्रातनयत्वस्य श्यामत्वासाधकतावच्छिन्नश्यामत्वव्या ने
पकशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादित्याकारकानुमानेऽत्वमर्थः मानुषत्वं दृष्टान्त इति प्राचीनास्तत्स्यैवादित्याशयः अयं च क्वाचित्कः पाठः एकस्याभावादिति राम॰
तथा च स्वपक्षेन यदिमानुषत्वरूपदृष्टान्तोपादानं तदा स्वरूपासिद्धिः यदि च मित्रातनयत्वरूपपक्षोपादानं तदा दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः मित्रातनयत्वमिति स २६

सामर्थ्यं भेदस्य सत्त्वाभाववत्त्वं यस्य तथा च तादृशशाकपाकजत्वाभाववदभिन्नातनयत्वन्निलत्वाभावादिर्थः सामर्थ्ये निरूपितत्वं तस्य च वृत्तित्वेत्व पदस्याहुः किं म १
चेत्साद्विमित्यलमवतारयितुं साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्वरूपमुक्तहेतुं परिहरतीति दीधितौ नन्वित्यादिना शुद्धसाध्याव्यापकस्यैव शुद्धसाध्यव्यभिचारा कि
र्यायत्वात् एव व्याख्यातायामव्यभिचारित्वा मित्रातनयत्वादिहेतौ शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्यापि शुद्धश्यामत्वादिसाध्यव्यापकश्यामसामग्रीम
त्वादिव्यभिचारस्यापि अखण्डाभावत्वेनैव विवक्षितशामत्वसमानाधिकरणोति शाकपाकजत्वाद्यघटितेरिति पंचम्यन्तविशेषणामखण्डत्वस्फोरकं तद्घ
टीतिशाकपाकजत्वादिघटितेत्यर्थः इदमप्यखण्डत्वस्फोरकं समस्तविशेषणं व्यापकाभावस्याखण्डत्वेनैव वैयर्थ्याभावसंभवान्त्वात् व्यापकताघ
टकाभावस्याखण्डत्वोपपादनेबीजमाह शुद्धसाध्येतिश्यामसामग्र्यभावादेरपीत्यर्थः तादृशाभावस्य निरुक्तरूपावच्छिन्नाभावस्याव्यापकतावच्छेदकत्
वेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितरूपेणेत्यर्थः व्यापकप्रतियोगिकाभावनिवेशे सद्धेतौ व्यभिचारः व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवे
शे च व्यापकतावच्छेदकधर्मेयत्ताद्यवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरित्याशयः तथा चेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्रूपानिवेशे चेत्यर्थः तद्रूपेसौ व्यापक
तावच्छेदकत्व मनंतर्भाव्य वस्तुगत्या व्यापकतावच्छेदकतत्तद्रूपघटितोक्तरूपे सौवगौरवमिति हेतुतावच्छेदककोटौ शाकपाकजत्वादुपलक्षणतया
पिसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यादिति भावः कतिपयेति अवच्छिन्नसाध्यव्यापकशुद्धसाध्यव्यापककतिपयेत्यर्थः आह सौकर्यार्थमाह

भ.प्र. व्यापकतावच्छेदकत्वात्तन्निवेशे पूर्वोक्तप्रयासगौरवं परिहरति मित्रादन नयत्ववतीत्यादिना हेतुत्वस्येति तथा चाधिकसंग्राहकत्वमाविकासकत्वेन तन्निवे
२७ शसार्थक्यात्प्रयासगौरवं प्रामाणिकमेवेति भावः नन्वेवमप्रसिद्ध्या रूकावच्छेदकांशस्य व्याप्तिग्रहानौपयिकतया वैयर्थ्यं दुर्वारमित्यत आह दी
धितौ प्रखण्डाभावस्येति तथा चावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यासाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगित्वे नैयत्ससंभवान्नोपाधित्वरूपत्वानुपपत्तिरिति भावः व्या
ख्यायां प्रखण्डत्वासंभवादितिता दृशान्तरत्वावच्छिन्नैतत् धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावे तद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वाभावयोरभिन्नत्वात् तत्साध्यवेनैतद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्येवावच्छेदकत्वात्तादृशान्तरत्वावच्छिन्नैतत्तद्धू
मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति भावः अत एतद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ नासाधकत्वेति तथा च सोपाधि
त्वादित्यादिसमस्तमेतत्स्यव्याभिचारकमेवेति भावः वस्तुतस्त्विति तथा चोपाधित्वरूपस्य तादृशप्रतियोगितानैयत्यसंभवात्सिद्धमिति सोपाधित्वादित्या
दिसन्दर्भोक्तदोषो न संभवतीति भावः दीधितौ नियमाभावादितिसद्धेतुहूपप्रयोगादस्य तद्व्याप्तिताधिक्यादेर्व्यभिचारादिति भावः व्यभिचारेणेति सा
ध्यव्यभिचारेणेत्यर्थः आलोकायां व्यभिचारेति साध्यव्यभिचारेत्यर्थः एवमग्रेऽपि न हेतुत्वसंभव इति पक्षधर्मत्वाभिप्रायादिति भावः समशीलेतीति उ राम०
पाधिसंदेहे नैव व्यभिचारसंदेहादिति भावः तथा हेतुः न वेवमसाधकतानुमानस्य दोषहेतुकतानुपपत्तिरत आह असाधकत्वेति तुल्यमिति नवापित २७

स्वदोषहेतुकत्वानुपपत्त्यादोषघटितहेतुकत्वेऽप्येवासुपेर्वन्तद्भ्रमप्रमापत्तीरमिति भावः साधनपक्षधर्मघटितलक्षणयोरव्यवधानेनोपस्थितिसापक्षद्वये पी
सस्यतदभिप्रायकत्वेऽस्वारस्यात्तथैवाह पक्षधर्मावच्छिन्नेति दीधितौ केवलेनेति इदं च केवलसाध्यस्यैव विवादस्याप्रतीतम्प्रतीकं व्याख्यायां अभिधानुमिति ग्र
नाकांक्षिताभिधानस्यैवार्थान्तररूपतया तथाचेत्यादिनोक्तार्थान्तरोपपादनायतथ्याभिधानस्यावश्यकत्वादिति भावः प्रदर्शनं प्रदर्शनं योग्यत्वं दीधि
तौ तथा चेति केवलसाध्यस्यैव विवादविषयत्वे चेत्यर्थः जिज्ञासितः आकांक्षितः ननु तत्र विवादविषयत्वेऽपि कथं तद्व्यभिचाराबाधाकांक्षेत्यत्राह विरोधि
त्वादिति विवादविषयस्यासिद्धिविरोधित्वादित्यर्थः आख्यायां साधनेतितत्साधकेत्यर्थः ज्ञातत्वादिति तथा च तत्रेत्यत्र तत्पदेनोद्भावनपरामर्शासंभव
इत्याशयः तद्विषयस्येत्यादिनिरासस्संतेनतत्पदेन साध्यव्यभिचारपरामर्शोनिसंभवतीत्युक्तं न च सिद्धिपदं बाधपरमेवास्त्वित्यत आह नन्वे
तिव्याचष्टे इति तथा च परामर्शयोग्यविशिष्टसाध्यव्यभिचारस्याप्रक्रान्तत्वेन परामर्शासंभवात् प्रक्रान्तत्वार्थव्याख्यानमिति भावः पूरयतीति वास्तवा
सिद्धेरभावादित्यादि: उपाध्युद्भावनफलप्रदर्शनायपूरयति दीधितौ न सिद्ध्य इति पक्षे विशिष्टसाध्यव्यभिचारसिद्धय इत्यर्थः उपाधेरदूषणतापत्तौ
हेतुमाह प्रकृतेति तदेवोपपादयति व्याख्यायां प्रकृतानुमानेति एतद्दूषणतेति अनुपपत्तिरप्रसक्तीयत्वेत्यर्थः व्यभिचारित्वादिसंबंधेन व्याप्यादेः संभवादाह व्यभि
चारित्वादेरिति संबंधत्वेपीति अपिकारेण तस्य संबंधत्वे मानाभाव इति सूचितं अननुगमादिति हेत्वनियामकसंबंधस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादिति भावः ननु त

भ.प्र. थापि साध्याभिनोपाधेरूपमासोनानुचितः इहोपाधिरिति व्यवहारोपपादनदिशा तस्यापि कथंचित्प्रकारांतरेणोपपादनसंभवादत आरद्रुतरथालिति
२८ तादृशोपमासस्य प्रकारांतरेणोपपादने इत्यर्थः इत्येवार्थ इति तथा चेत्थमेव प्रकारांतरेणोपपपादनमिति भावः दर्शमनुचितमिति तथा च लक्षणायां तादृशोप
मासोऽनुचित एवेति भावः ननु सहप्ताव्यभिचारप्रसक्तियोगितार्थकत्वान्नलक्षणोत्सत्त्वाह समव्याप्तेति नोचितमिति उपाधेर्व्याधी व्याप्यत्वादरसत्वेनेत्यादिः उ
त्कमिति तत्करीत्या लक्षणाविना न संभवतीति भावः तत्र दूषकताबीजं अत एव दूषकताबीजस्य लक्षणालक्ष्यविभागोपपादकत्वादेव अस्य काकः श्यामो
मित्रातनयत्वादित्यादौ साध्यस्य पक्षावृत्तेः शाकपाकजत्वादुपाधेः पक्षीयसाध्ये तिकाकीयश्यामत्वे समर्थः साध्यसत्त्वात् साध्यनिर्णयसत्त्वात् व्यभिचारप्र
सिद्धिः व्यभिचारानिर्णयः बाधावतारश्चेति तथा च पक्षमतं भवत्येव व्यभिचारनिर्णयः सुकर इति भावः पर्यवसितेति पक्षातिरिक्तमिति समंतभाव्यतादृश
साध्यसाधनिसत्त्वस्य व्यभिचारनिर्णयसंभवादिति भावः दीधितौ साध्यव्यभिचारः तन्निर्णायकः व्यापकाभावं तथा सति पर्यवसितसाध्यव्यभिचारनिर्णयस्य
साध्यसामान्यव्याप्यताबोधविरोधित्वे विरोधी यदि साधनसामान्यव्याप्यताबोधविरोधी स्यादिति तथा च समानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वस्य वाच्यतया पर्य
वसितसाध्यव्यभिचारनिर्णयस्य साध्यसामान्यव्याप्यताबोधविरोधित्वं न संभवतीति भावः मतद्वयेति रत्नकोषकारस्येत्येतापि कत्वेन मीमांसकमतेनो राम०
दाहरणासमदर्शनस्यानौचित्यादिति भावः पक्षावृत्तित्वे सतीति अत्र पक्षावृत्तित्वं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं एतेनात्रावृत्तित्वमुपाधितावच्छेदकसंबंधेन २८

वाच्यमन्यथाईश्वरादेरपि कालिकादिसंबंधेनायोगोलकादिपक्षवृत्तित्वादव्याप्तेः एवं चासमवायिपक्षके पक्षसमवेतत्वाप्रसिद्ध्यासमवायेन तत्त्वालोपा
धावव्याप्तिरिति निरस्तं नन्वेवं पक्षवृत्तेः साधनव्यापकस्य सत्त्वेन तेनोपवारणात् पक्षावृत्तेश्च साधनव्यापकस्य लक्ष्मत्वान्मूले साधनाव्यापकत्वविशेषणं
व्यर्थमत आह इत्थं चेति सत्संतोपादाने चेत्यर्थः साधनव्यापक इति पक्षावृत्तिनाशित्वादिः कृतकत्वेन सत्प्रतिपक्षसंभवे कथमनित्यत्वसाधनसंभव इत्यत
स्तदुपपादयति कृतकत्वस्येति अनित्यत्वसाधनस्येति पाठः अनित्यसाधनत्वस्येति पाठे प्रमेयत्व इत्यादिः सिद्धमुपसंहरति इत्थं चेति विवक्षितं प्रकृते वि
वक्षितं असमवेतत्वेत्यादिनेति उभयथाप्यनित्यद्रव्यासमवेतत्वरूपसाध्यस्योपपादनसंभवादिति भावः दीधितौ अर्थांतरवारणाय अर्थांतरेणापूर्ववत्सा
नवारणाय व्याख्यापां पक्षविशेषणतोति घ्राणकत्वेत्यर्थः नित्यद्रव्यसमवेतत्व इति घ्राणकस्य नित्यद्रव्यवृत्तित्वे समवेतत्वाभावादिति भावः ननु द्रव्यसमवे
तत्वादिनास्फुटतरत्वविवरणमसंगतं तद्व्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेः तद्विषयकत्वेनानित्यद्रव्यासमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेरनित्यद्रव्यसमवेत
त्वविषयकत्वस्य दुर्निरूपत्वात् अथ सामान्ये प्रकारकानुमितिसामग्री जन्या या अप्यनुमितेरेकविशेषस्य बाधनिर्णयदशायामिव बाधनिर्णयसामग्रीदशाया
मपि यथा परविशेषसाध्यविषयकत्वं तथैव परविशेषपक्षतावच्छेदकविषयकत्वमपि अनुभवस्यापरविशेषप्रकारकसंदेहानुदयमुक्तेष्वतोत्यादि
नित्यद्रव्यसमवेतत्वानित्यद्रव्यसमवेतत्वोभयात्मकद्रव्यसमवेतत्वरूपसामान्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टघ्राणकेऽनित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावप्रकारकानु

म॰प्र॰
२९५

मितिसामग्र्याअनित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपैकपक्षतावच्छेदकविशेषवाधनिर्णयसामग्रीतेनतद्दशायांतज्ज्ञानानुमितेर्नित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावप्रकानुमिति
सामग्र्याअनित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपैकपक्षतावच्छेदकविशेषवाधनिर्णयसामग्रीतेनतद्दशायांतज्ज्ञानानुमितेर्नित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपापरपक्षतावच्छेदकविषय
कत्वंनुनिरूपमितिचेन्नतथापिनित्यद्रव्यसमवेतत्वस्यपक्षतावच्छेदकतयाभानेपर्यवसितं[redacted]साध्यतादिरोधादित्याहद्रव्यसमवेतत्वंद्विविधमित्यादिद्र
व्यसमवेतत्वविशिष्टेनित्यद्रव्यसमवेतत्वानित्यद्रव्यसमवेतत्वोभयात्मकद्रव्यसमवेतत्वरूपसामान्यनिश्चयविशेषेच्छायांकेविश्राम्यंतीतिअयमाशयः
यथासामान्यतरनुमितिसामग्रीएकविशेषवाधसहिताऽपरविशेषवोधजनिकातथासामान्यनिश्चयसहितैकविशेषवाधसामग्र्यपिअपरविशेषवोधि
कासामान्यनिश्चयैकविशेषवाधयोरेकतरसामग्र्याअपरसंवलितायाद्विरूपास्कविधापरविशेषानुमितिजनकत्वानुभवात्तदानीमपरविशेषसंदे
हानुदयाच्च एवंचानित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावनिश्चयसहितद्रव्यसमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेर्द्रव्यसमवेतत्वनिश्चयसहितानित्यद्रव्यस
मवेतत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेरपिनित्यद्रव्यसमवेतत्वविषयकत्वंसुनिरूपमेवेतिउक्तार्थेदृष्टांतमाहअत्राभारापाभावानुमितावितिअत्रम
त्वाभाववानुमितावित्यर्थःवह्नित्वाभाववतिवह्नित्वप्रकारकत्वाभाववानुमितावितियावत्तृणमात्रपर्वतेवह्निवतिवह्नित्वप्रकारकत्ववत्अपर्यवसा
नादितिविषयत्वाभावादित्यर्थःतथाचतद्व्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेरेवतद्विषयकत्वमित्येवासिद्धमितिभावःअहरणाभावेनअहरणाधिकरणाभावेनत राम॰
२९५

त्वापस्त्वत्र्यरूणायैकहायिन्यायिंगाक्षागवासोमंक्रीणातीत्यत्रारुणैकहायिन्यादीनां रूपसाधनत्वं शाब्दभ्रमे इत्यत्र दीध्य इति उदीच्यः औत्सर्गिकमानस
ज्ञानविषयःस्यादिति शेषः तथा च साध्ये द्रव्यपदानुपादाने द्रव्यपदानुपादाने द्रव्यसमवेते ऽनित्यसमवेतत्वाभावानुमितिर्नित्यद्रव्यसमवेतत्वात्मकपर्यव
सितसाध्यविषयकत्वरूपस्फुटतरत्वं न सिध्येदिति भावः तद्व्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेरेव तद्विषयकत्वमभ्युपेयमपि प्रकारांतरेणानित्यद्रव्यसमवेतत्वाभा
वव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेर्नित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपपर्यवसितसाध्यविषयकत्वमुपपाद्य स्फुटतरत्वविवरणप्रकारमाह विशिष्टाभावस्येति अनति
रिक्ततयाविशिष्टाभावाभ्यामनतिरिक्ततया अग्रे दीधितौ विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वाभिधानेनैयर्थ्यमित्यस्य च जन्यमहत्त्वाधिकरणद्रव्यत्वाभावस्य स्वात्मकनि
यतमहत्त्वाधिकरणद्रव्यत्वाभावभिन्नत्वेनाखंडाभावघटकतया जन्यत्वस्य न वैयर्थ्यमित्याशयः एवं च व्याख्यायां विशिष्टाभावस्यानतिरिक्तत्वोक्तेरग्रे दीधि
तिकारीयविशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वोक्त्याविरोधमुद्भावयंतोमानाअप्यमान्या एव तादृशदीधितिग्रंथस्य विशिष्टाभावस्य विशेषणविशेष्याभावाभ्याम
तिरिक्तत्वाभिप्रायकत्वाभावेन तद्ग्रंथेन विशिष्टाभावस्य विशेषणविशेष्याभावाभ्यामनतिरिक्तत्वस्याशतिक्षेपेणात द्विरोधाभावात् पर्यवसानेनेति सविशेष
णाहीत्यापादितिभावः अनित्यत्वाभाववद्द्रव्यसमवेतत्व एव नित्यद्रव्यसमवेतत्व एव परमाणुनित्यसिद्धौ नित्यस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वव्यापकत्वेनोपाधित्वापा
दनमेवासंगतं परमाणुरूपाश्रयाव्यभिचारेणोक्तव्यापकत्वस्यैवासंभवादित्याशयेनाह दीधितौ परमाणुनित्यत्वेति परमाणुपर्यंतं महत्त्वानधिकरणद्रव्यमात्रं पर्यं

भ.प्र.
३०

तेन परमाणुत्वनिसत्तासिद्धिदशायामपि मनसि व्याप्तिग्रहसंभवेनाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय जन्यपदोपादानमयुक्तमिति शंकापाञ्चनवकाशः परमाणावसिद्धिदशायां तन्निसत्वासि
द्धिपर्यंतानुधावनेबीजमाहव्याख्यायांसावयवत्वसिद्धेरितिद्व्यणुकेद्रव्यसमवायित्वसिद्धेरित्यर्थः पक्षएवद्व्यणुकएवएवकारोप्यर्थे तेन परमाणौ सहत्वाग्रहसंभवे
ऽपि नासंगतिः संभवतीति तथा च तत्रैव व्याप्तिग्रहसंभवेनाकाशादौ व्याप्तिग्रहोपयुक्तजन्यपदवैयर्थ्यं पक्षे साध्यनिर्णयेनानुमानवैयर्थ्यं च तन्निसत्वासिद्धिदशाया
मेवोक्तस्थले व्याप्तिग्रहासंभवेनाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय जन्यपदसार्थक्यात् पक्षे साध्यसंदेहेन तन्निर्णायानुमानसार्थक्याच्चेति भावः। इदमुपलक्षणं
तन्निसत्तासिद्धावुपदर्शितरीत्या त्रिस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्योपाधित्वापादनासंगतिरपि द्रष्टव्या संभवादिति तथा च जन्यत्वानुपादानेपि रूपाद्यव्यतिरेकसहचा
रेण व्याप्तिग्रहसंभवात्तदुपादानवैयर्थ्यमिति भावः। जातिविशेषेतीति तथा च विजातीयमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वमेव हेतुरिति भावः। अप्रवेशात् हेतावप्रवेशा
त्। वैयर्थ्यं जन्यपदवैयर्थ्यं तादृशेति निरस्तमहत्त्वव्यापकजन्यत्ववन्महत्त्ववृत्तीत्यर्थः। अवयवद्रव्ये अवयवद्रव्यमहत्त्वे तदभावात्तादृशजातेरसंभवात् न च अवय
वद्रव्यमहत्त्वव्यापकत्वतादृशजात्यवच्छिन्नानधिकरणद्रव्यत्वस्यैव हेतुत्वमास्तामिति वाच्यं यावन्महत्त्ववृत्तीतिदीधितिविरोधात् अवयवद्रव्ये व्यभिचारापत्तेश्च
अत एवावयवमहत्त्वजन्यतावच्छेदकतया तादृशजातिसिद्धिरित्यपि परास्तं उपदर्शितदीधितिविरोधात् तादृशजातेस्त्रुटिमहत्त्वव्यापकत्वेन त्रुटौ व्यभिचारापत्तेः ए
तेन त्रसरेणुस्पार्शनवारणाय द्रव्यस्पार्शनं प्रति विजातीयमहत्त्वस्य हेतुतया तादृशवैजात्यावच्छिन्नानधिकरणद्रव्यत्वमेव हेतुरित्यपि निरस्तं ननु तदवयवावयवस्यापि तद

राम०
३०

वयवत्वेन द्व्यवयवद्व्यणुकमहत्वेपि त्र्यवयवबहुत्वजन्यतावच्छेदकतादृशजातिः संभवतीत्यत आह त्र्यवयवावयवस्येति त्रसरेण्ववयवत्वादिति साक्षात्तद्वृत्तिसमवायित्व व
स्यैव तदवयवत्वरूपत्वादिति भावः ननु साक्षात्परंपरासाधारणात्तद्वृत्तिसमवायित्वमेव तदवयवत्वमिति त्र्यवयवावयवस्यापि तदवयवत्वं संभवतीत्यत आह हस्तत्वादीति
अयावत्त्वेति तादृशजात्यवांतरेत्यर्थः तादृशकार्यकारणभावे त्र्यवयवबहुत्वतादृशजात्यवच्छिन्नयोः कार्यकारणभावे परिच्छिन्नपरिमाणत्वस्यैव विभुपरिमाणा
पेक्षिकापकृष्टव्यवहारनियामकत्वेन तन्नियामकतयानंतादृशजातिसिद्धिरनोरणुपरिमाणत्वाघृतेति व्यवहारविशेषसाम्यापकृष्ट इति भावसाधनं तेनापकृष्ट
व्यवहारत्वाभः एवमग्रेपि वैभवेतीति वैभवत्वं विभुपरिमाणत्वं नन्वेवमनुगतजातिभिरनुगतव्यवहारोनुपपन्न इत्यत आह तथा चेति एवं प्रकारकरूपइति श
द्यात्मकव्यवहारे एकप्रकारकत्वं व्यापारानुबंधितयावबोध्यं एकाकारशब्दप्रयोगस्तु तत्तदात्मकानुगतव्यवहारस्तु नयस्तस्साधक इति भ्रमप्रख्यातिसिद्धस्य हस्तवपि ताद्
नुगतव्यवहारादनुगतहरित्वादिसिद्धापत्तेरिति भावः सिद्धान्तेपि तादृशानुगतव्यवहारादनुगतहरित्वादिसिद्धाविष्टापत्तेराह वे भवन्निष्ठेति तादृशे निह
स्तवितस्तित्वादीत्यर्थः अनुगमइति तथा च निरुक्तजातित्वेनानुगतेनानुगतीकृतहस्तवितस्तित्वाद्यननुगतजातिभिरेवानुगतस्यापकृष्टपरिमाणत्वात्मकृष्टविभुपरिमाणा
पेक्षिकापकृष्टव्यवहारस्योपपत्तौ न तादृशानुगतव्यवहारनियामकतया नित्यमहत्वव्याप्यमहत्वावांतरजातीसिद्धिरिति भावः अनुस्यूततामिति निरुक्तजातित्वेना
नुगतीकृतानामपि हस्तवितस्तित्वादीनां बाहुल्येन गौरवात्तादृशव्यवहारविषयितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः तथापि तादृशव्यवहारविषयितावच्छेदकत्वेनैकताद्

अ.प्र. ३१

जासमुपगंतुरपिजातेः त्रसरेणुमहत्त्वाश्रयत्वावच्छिन्नयावन्महत्त्ववृत्तिजातेः महत्त्वयोरितिसंमतं सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणत्वाद्विनं जात्योर्भिन्नमहत्त्वाश्रयत्वावन्म स

हत्त्ववृत्तिजातित्रसरेणुमहत्त्वाश्रयत्वान्महत्त्ववृत्तिजात्योः घटादिमहत्त्वे इति तत्र वैभवापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्य त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षव्यवहारस्य

च सत्त्वादिति भावः नन्वेवं तादृशजात्योरभावे वैभवनिष्ठोत्कर्षावधितावच्छेदकजातित्वेन तादृशजातीनामनुगमात् सर्वं विभुपरिमाणापेक्षिकापकर्षेऽनुगत

व्यवहारोपपादनेऽपि त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेऽनुगतव्यवहारः कथमुपपादनीय इत्यत आह एवं चेति तादृशजात्योरभावे चेत्यर्थः तथापि त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षि

कोत्कर्षेऽपि इत्थं चानुगतव्यवहार इत्यनेनान्वितं तदर्थेतीति तदर्थं व्याहरन् तर्कः तदेवोपपादयति परमाणुनिष्ठत्वेति तादात्म्यग्रहेण तादात्म्यग्रहमूलकतर्केणातर्क

व्ययहीदं सव्यभिचारि स्यात् तदात्वात्मकं न स्यादित्याकारकोऽबोधः अत एव तादात्म्यग्रहमूलकतर्कस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वादेव तादात्म्यतद्ग्रहसत्त्वे शंकातद्ग्रहाभ्यां दी

धितौ तेन विनापि इयत्त्वविशेषणेन विनापि तथा चोपाधिशरीरे इयत्त्वं न प्रवेशनीयमिति हृदयं इति मतेनेति एवं च समव्याप्तत्वनिर्वाहाय चोपाधिशरीरे इय

त्त्वनिवेशः तदेवोपपादयति व्याख्यायां अन्यथेति उपाधिशरीरे इयत्त्वानिवेशे एतद्धूमादिनैव स्यादेतद्द्रव्यादिवादिनैव तदभिमतं एतद्धूमाभिमतं अन्यस्य

कस्यचिदितिवादिनः इति शेषः तादृशेति समव्याप्तत्वघटितमित्यर्थः ननु उपाधिसंशयस्य व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन सोपाधितया संदिग्धोऽपि व्याप्तेरवि

श्चयात्पक्षधर्मताबलात् साध्यसिद्धिसंभव इति तिष्ठ्यपर्यंतानुधावनमनर्थकमनर्थकमत आह उपाधिसंदेहेति स्वत्वे व्याप्यापकउपाधिः स्यादिति तथा च राम० ३१

सोपाधौसाध्यपक्षधर्मतावच्छेदकत्वस्यैवासिद्ध्यानिरुक्तलक्षणेऽसंभवइतिभावः व्याख्यायांमतंस्यादेतदित्यादिनोक्तंरत्नकोषकारमतंपरिष्करोतीतिकिंचेत्यादि
मूलोक्तदोषोद्धारेत्यादिःलाभयोग्यताप्रतिबंधकाभावादिकालीनपक्षधर्मताधीनानुमितिविषयतादोषः मूलोक्तदोषःस्यादितीतितथाचसोपाधित्वनिश्चय
कालेसाध्यसिद्ध्यसंभवेपिकालांतरीणसाध्यसिद्धिमादायसाध्येपक्षधर्मतावच्छेदकत्वसंभवान्ननिरुक्तलक्षणेऽसंभवइतिभावः निरुक्तयोग्यतामेवविवृणोतिदी
धितौयत्रेयादृशमितिव्याप्यतायरूपावच्छिन्नंयद्रूपाक्रांतंएवमग्रेपिपक्षेसाध्यसिद्धौतीति अन्यशालित्वापेतंक्षोपाधित्वसहितसत्त्वंनस्यविवरणानुसं
तमात्रस्यस्फुटंभविष्यतिचैतदनुपदमेवदीधितौविरोधिव्यापकतेतिविरोधिनोव्यापकतेत्यर्थःविरोधिनिरूपितव्यापकतेतियावत्व्यापकतानिरूपक
स्यसाध्यस्यसाध्यसिद्धिविरोधित्वाभावादाहव्याख्यायांविरोधित्वमितिप्रमाविषयत्वमिति अत्रसाध्याभावप्रतियोगितयाविषयत्वंद्रष्टव्यंतथाचप्रमावि
षयीभूताभावप्रतियोगित्वमितिपर्यवसन्नंतेनेत्यादिअत्रतेनेत्यादिशालित्वेपीत्यंतस्यतेनपक्षेसाध्याभावभ्रमविषयीभूताभावप्रतियोगिपक्षीयसा
ध्यंतद्व्यापकताशालित्वेपीतिपर्यवसितोऽर्थः अत्रप्रमात्वस्यतद्दलघटितत्वात्पक्षत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वलाभइत्याशयेनाहदलसंचे
तिरूपेणेतितत्तीयाथाऽवच्छिन्नत्वंविषयपदार्थप्रतियोगित्वान्वितंज्ञानविषयव्यापकतेतिज्ञानविषयीभूताभावप्रतियोगीयसत्त्वव्यापकतेत्यर्थः अत्रचेतिप
क्षेसाध्यसिद्धिविरोधिरूपव्याप्यसामान्योपादानेनेतिशेषः व्यापकत्वमितिशब्दोगनित्यत्वादितिक्वचित्साधीकृतकत्वादिसाधारणमितिशेषः दुर्वचमिति तथाचश

प.प्र.
३२

ऽनिमत्वातिरिक्तेसाहेतौपक्षेसाध्यसिद्धिविरोधित्वम् साध्याभाववान् शब्द आत्मत्वाद्यभाववानिति समूहालंबनं तद्विषयीभूताभावप्रतियोग्यात्मत्वादिमन्निष्ठा
भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वरूपकत्वस्य हेतुतत्वेऽसत्वात् व्याप्तिरिति भावः वस्तुतस्तद्धीधियो विरोधित्वमापकतेति अत्र विरोधित्वं व्यापकताविशेषणं व्याप
कताया स्वरूपतो विरोधिताहेतुमाह व्याख्यायां विरोधित्वमिति यत्किंचिद्विशेष्यत्वस्य आवर्तकताहेतुप्रमाचेत्तिज्ञानत्वं विहाय प्रमात्वनिवेशो बीजमाह तेनेति प्र
मात्वनिवेशेनेत्यर्थः पक्षवृत्तिधर्मस्येति पक्षीयसाध्यव्यापकतापामप्यन्वितं पक्षे अभावभ्रमदशायामिति इदंच पक्षीयसाध्यव्यापकतायां ज्ञानत्वघटितस्य साध्यसिद्धि
विरोधित्वस्योपपादनायोक्तं नातिव्याप्तिरिति पक्षेसाध्यसिद्धिविरोधिनः पक्षीयसाध्यव्यापकपक्षवृत्तिधर्माभाववत्ताज्ञानस्य प्रमात्वाभावेन पक्षीयसाध्यव्या
पकतापानिरोधिप्रमाविषयत्वरूपविरोधित्वाभावादिति भावः अत्र पक्षे वृत्तिधर्मातिव्याप्तिवारकप्रमात्वस्य तद्घटिततया तथा पक्षावृत्तिवंसलक्षणं तत्र न यथा स्कंधसा
समवेतपक्षके प्रसिद्ध्यात्तत्र स समवायेनोपाधावव्याप्तः पक्षवृत्तित्व स्वडपाधिताघटक संबंधेन वाच्यतया अप्रसिद्धिसंभवात् किंतु पक्षवृत्त्यंताभावप्रतियोगिताव
च्छेदकरूपावच्छिन्नत्वरूपं तस्य च व्यापकताविशेषणात्तं मेवस्तु पुवितं मिसारायेनाह इत्यं चेतिपक्षवृत्तिधर्मेतिव्याप्तिवारणायविशेषणस्य प्रमात्वघटितत्वेचेत्यर्थः रूपे
णेति व्यापकतान्वितमवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः विरोधिज्ञानविषयेति विरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकेत्यर्थः तेन व्यापकतामात्रस्य समूहालंबनात्मकनिरुक्तज्ञानविषय राम०
त्वेपिन क्षतिः अत्र तद्व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य तत्सिद्धिविरोधितया व्यापकतांशे तोहृशावच्छेदकत्वमिति ध्येयं स्वं च महानसीयाद्विवह्निव्यापकमहानसत्वाद्यभाववत्ताज्ञाने ३२

षिपर्वतीयवह्निसिद्धेरसंभवेनमहानसत्वादिनिष्ठव्यापकतायाःपक्षेसाध्यसिद्धिविरोधित्वाभावात्महानसत्वादौपूर्वोक्तातिव्याप्तिरपीत्याशयःउर्ध्वमिव्यापकत्व
स्यतद्वलबुद्धितत्वादितिभावःइदंचव्यापकतात्वेनव्यापकतापातनिवेशाभिप्रायेणान्यथापक्षेसाध्यसिद्धिविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकाभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वेनव्यापकतानिवेशेव्याप्यविशेषानुपादानस्यकिंचित्करत्वादितिध्येयंअन्यापकत्वस्यफलोपधानरूपत्वेसर्वत्रासंभवइतिअन्यपनयोग्यतारूपत्वमभिप्रेत्याह
वंचेतिननुव्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकतयासाध्याभाववत्त्वस्यापितादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनतद्व्यतिरेकप्रतियोगित्वेनसाध्येऽतिप्रसंगइत्यतआहतादृ
शज्ञानेतिनन्निरसंभवीसाध्याभावव्याप्योपाध्यभाववान्पक्षइत्याकारकपरामर्शेपक्षधर्मत्वस्यसंसर्गतयाभानेनाप्रकारतयानिरुक्तावच्छेदकत्वासंभवाद
तआहव्याप्यविशेष्यकपरामर्शेइतिसाध्याभावव्याप्योपाध्यभाववान्पक्षइत्याकारकपरामर्शइत्यर्थःतत्वंनिरुक्तावच्छेदकत्वंकथमितितथाचहेतुकत्वा शे
दाव्याप्तिरितिभावःकथमुद्देतितथाचशाकपाकजत्वादावव्याप्तिरितिभावःएकविशेष्याभावनिर्णायकतासामान्यसिद्धेरितरतविशेषपर्यवसानेनशब्द
धर्मातिरिक्तधर्मराहित्यनिर्णायकतासेऽप्यनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मसिद्धेरनित्यत्वपर्यवसानेनसमानविषयत्वसंपत्त्याऽनित्यत्वाभावसिद्धेरनित्यत्वा
तिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मसिद्धौविरोधित्वंनिर्वहतीत्याशयेनदीधितौशब्दधर्मातिरिक्तधर्मरहितेइत्युक्तंतच्चस्वरूपतस्तद्धर्मराहित्यमकिंचित्करमतोव्या
चष्टेतत्वेननिश्चितत्वरीतिननुपर्वतोवह्निमानित्यादौमहानसत्वादेरभावस्यमहानसीयवह्न्यादिमत्तायाहविरोधिमहानसीयवह्न्याद्यभावोव्यापकतयामहा

नसत्वादेरुपाधितापत्तिः समानविषयत्वेनैव विशेषितया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसिद्धिविरोधितानिवेशो नार्पितद्वारणासंभवादिति साध्यसिद्धिसामान्य-विरोधि
त्वमवश्यं विवक्षणीयं एवं चानित्यत्वाभावसिद्धेरुक्तसाध्यतावच्छेदकाक्रांतानित्यत्वसिद्धिरोधित्वेपि शब्दानित्यधर्मसिद्धिविरोधित्वाभावेन साध्यसिद्धिसामान्या
विरोधितया तज्ज्ञापकव्यतिरेकप्रतियोगिनोपि कृतकत्वस्य कथमुपाधित्वमिति चेदत्र वदंति साध्यसिद्धिसामान्यविरोधित्वं साध्यसिद्धिसामान्यानुत्पाद
प्रयोजकतद्रूपं वाच्यं एवं चैकविशेषसामग्रीविरहसहकृतापरविशेषसामग्र्यभावस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकतया एकविशेषाभावनिश्चयस
हितापरविशेषाभावनिश्चयस्य यथोक्तसाध्यवत्ताग्रहसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वं संभवत्येवेति न कृतकत्वस्योपाधित्वानुपपत्तिरिति उपदर्शितरी
त्या स्वरूपसतः साधनादिमत्वस्य प्रयोजकत्वाद्ग्रहतत्वेनेति समानविषयत्वेनैव विरोधित्वमभ्युपेत्याह रावमित्यनिदर्थकमित्यन्वयि सामग्र्यादेरुप
दर्शितस्वव्यतिरेकेण साध्यसिद्धिविरोध्युन्नायकत्वाभावेनैव वारणादिति भावः दीधितौ पक्षधर्मावच्छिन्नेति सामानाधिकरण्यसंबंधेन यत्पक्षवृत्तियल्लिं
गविद्धर्मविशिष्टं स इत्यर्थः तथा च सामानाधिकरण्यसंबंधेन पक्षवृत्तिलिंगविद्धर्मविशिष्टं यत्साध्यं तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमिति लक्षणार्थः तेनाभ्युद
साध्यव्यापकस्याईंधनादेर्नासंग्रहः वह्निसामग्र्यादिवारणाय पक्षावृत्तित्वं तच्च पूर्वं निरुक्तमेव तथा च पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपावच्छि
न्नं यन्निरुक्तसाध्यव्यापकत्वं तच्छालित्वं समुदितार्थः व्याख्यायां संमुग्धाकारेति साधारणेत्यर्थः साधारण्यमेवोपपादयति तेनेति निरुक्तेति वक्तृत्वात् तल्लि
गादिनानिरुक्तेत्यर्थः ननु लक्षणांतरकरणं किमर्थं व्यभिचारोन्नायकतयादिभिरसंग्रहीतस्य साधनव्यापकस्य संग्राह्यत्वमत आह तत्स्पष्टं तेषु स्वसंम ति रामः ३३
स्य